

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти**

В.Й. БОРИСЕНКО, І.О. ТЕЛЕГУЗ

**Національна освіта і формування української
модерної нації у 1921–1934 роках:
європейські тенденції та радянські реалії**

Київ – 2012

УДК 94 (477) “1921/1934”:32:37
ББК 63.3(4Укр)6 -36
Б 82

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **М.Ю. Виговський**
кандидат історичних наук, професор **Т.В. Ладиченко**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова
(протокол № 14 від 24 червня 2010 р.)*

Борисенко В.Й., Телегуз І.О.

**Б 82 Національна освіта і формування української модерної нації у
1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії.
Навчальний посібник – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова,
2012. – 156 с.**

У навчальному посібнику аналізується розвиток національної освіти в контексті формування української модерної нації у 1921–1934 рр. Розкрита проблема неписьменності українського народу, як складова частина націотворення, висвітлюється ставлення української інтелігенції до питань освіченості народу і створення національних підручників, яке виявлялося у втіленні національної ідеї в суспільну свідомість через освіту. Розглядається неоднозначний вплив радянської масової освіти на процес українського націотворення. З'ясовується роль радянської влади у визначенні змісту підручників та забезпеченні освітніх закладів навчальною літературою.

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Радянська масова освіта у формуванні української нації...	6
1.1. Неписьменність українського народу в загальноєвропейському націотворенні.....	6
1.2. Аполітичність і політичність української інтелігенції в освітній діяльності.....	22
1.3. Шкільна освіта та українське націотворення.....	45
1.4. Позашкільна освіта та національна ідентичність українського народу.....	67
Розділ 2. Суспільно-політична різновекторність шкільних підручників	84
2.1. Відлуння національної спадщини в підручниковому фонді.....	84
2.2. Вплив радянської влади на зміст підручників.....	97
2.3. Забезпечення освітніх закладів навчальною літературою.....	119
Методичні завдання, питання, тести	134
Рекомендована література	137
Бібліографія	140
Іменний покажчик	154

Передмова

Освіта була і залишається тією сферою, де зміни відбуваються найповільніше, але вплив сутнісного наповнення визначає сферу духовних цінностей, свідомості та моралі як запоруки майбутнього розвитку нації. Освітній процес і сьогодні відіграє провідну роль у духовному і матеріальному бутті нації. Тож питання реформування освіти, як основи життєдіяльності і стратегічного розвитку потенціалу нації, залишається важливим і в XXI столітті.

На сучасному етапі існування незалежної Української держави з усією актуальністю постають складні освітні проблеми. Перед українською елітою стоять завдання реформування освітньої сфери з поєднанням міжнародного досвіду і національних традицій. Від їх правильного вирішення залежить історична доля як Української держави, так і української нації.

Стрижневою ідеєю посібника є роль національної освіти у формуванні української модерної нації у 1921–1934 рр. Зважаючи на те, що для сучасної України не втратили важливості й актуальності питання національної єдності суспільства, головна увага в посібнику зосереджена на національно-освітньому розвитку України.

Особливо актуально сьогодні звучить проблема творення нового покоління підручників. Формування підруничкового фонду української національної системи освіти багато в чому залежить від інтелігенції та освітньої політики держави. Проблема вимагає посиленої уваги студентської молоді до вирішення подібних питань у минулому.

У зв'язку з цим особливо важливого значення для сучасного розвитку української нації та української держави набуває вивчення досвіду історії української освіти, національного шкільництва, характеру підручникотворення. Впродовж 1921–1934 рр. зміни в освіті та підручникотворенні значною мірою позначились на процесі українського націотворення довоєнного періоду.

Структурно навчальний посібник складається з двох розділів, що тематично відповідає одному модулю навчання за кредитно-модульною системою. Він включає в себе фактологічний матеріал, плани семінарських занять, завдання для індивідуальної та самостійної роботи студентів, список рекомендованої основної та додаткової літератури. До розділів також запропоновано питання для самоперевірки знань студентів та наведені зразки тестових завдань.

У ході вивчення цього матеріалу з історії України студенти мають здобути знання про особливості неписьменності українського народу в загальноєвропейському контексті націотворення, неоднозначний вплив радянської масової освіти на формування української модерної нації у 1921–1934 рр.

Для студентів та викладачів історичних факультетів, інститутів вищих навчальних закладів України III і IV рівнів акредитації, спеціальності – історія України.

В.Борисенко

Розділ 1. Радянська масова освіта у формуванні української нації

§ 1.1. Неписьменність українського народу в загальноєвропейському націотворенні

В сучасній українській історіографії можна виділити ряд наукових праць, в яких розглядаються проблеми розвитку масової освіти в Радянській Україні у 1920–1930-х рр. Серед тематики досліджень домінують ті, які висвітлюють урядову політику українізації і в такому ж контексті розглядають розвиток освіти. Слід згадати дисертаційні дослідження В. Липинського, присвячене становленню і розвитку системи освіти в Радянській Україні у 1920-х рр., а також В. Борисова про шкільну освіту в Україні у 1920–1933 рр. Певні особливості розвитку освіти в східноукраїнському регіоні подає у своїй монографії В. Курило. Монографія Л. Вовк розкриває особливості розвитку освіти дорослих. Проблемі ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення України у 1920-х роках присвячене дослідження В. Гололобова. Частково питання розвитку освіти в селі у 1929–1938 рр. порушується у науковій праці Я. Мандрика. З'ясувати місце книгопоширення у створенні української нації допомагає дослідження Т. Ківшар, присвячене українському книжковому руху, та О. Удода, в якому автор розглядає підручники з історії на основі ціннісного підходу. Історіографічне дослідження О. Ситнікова присвячене розвитку освіти в УСРР у 1920-х рр. Роботи В. Даниленка, Г. Касьянова, Ю. Шаповала, В. Марочка, О. Безотосного, І. Автушенка, В. Очеретянка, Д. Бачинського та інших значною мірою допомагають зрозуміти проблеми відносин інтелігенції з радянською владою, наслідки репресій серед освітян.

Загальнопізнавальне значення у дослідженні процесу націотворення мають праці Г. Касьянова та Е. Сміта, які дають загальне уявлення про сучасні теорії нації і націоналізму. Концепція Б. Андерсона про те, що друкарство і книгопоширення відіграли значну роль у процесі формування “уявленої спільноти”, дозволяє зрозуміти роль підручникотворення у процесі модерного націотворення. Теорія Е. Гелнера сприяє усвідомленню впливу освітньої

системи на процес формування сучасної української нації. Для розуміння загальних тенденцій, пов'язаних із розгортанням націотворчих процесів в Україні, важливе значення мають праці Я. Грицака. Суттєво змінюють наше уявлення про дійсність і показують їх в іншій перспективі, дозволяють переосмислити процеси формування модерної України наукові дослідження Р. Шпорлюка.

Кожна історична епоха, кожне суспільство характеризуються певним ступенем розвитку освіти. В свою чергу, освіта була і залишається тією сферою, де зміни відбуваються найдовше, але вплив сутнісного наповнення визначає сферу цінностей, духовності, свідомості і моралі як запоруки майбутнього розвитку нації. З другої половини XIX ст., після “весни народів” націоналізм став загальносвітовою тенденцією, і Україна у цьому відношенні не була винятком. Процес українського національного відродження і був саме творенням нації.

На початку XX ст. досить активно відбувався процес становлення модерних націй. Це, в свою чергу, поставило вимогу перед багатьма європейськими народами працювати у напрямі вирішення проблеми освіченості народу, формування національної освіти й впровадження широкої мережі освітніх закладів. Увесь загальний процес модерного націотворення, стверджує Я. Грицак, означав шлях перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки.

Складність і багатогранність процесу формування модерної нації дає нам підстави розглянути окремий, освітній аспект процесу націотворення у всій його повноті. Певні закономірності й особливості національних процесів у країнах Європи, особливо у Центральній і Східній Європі, є підставами, щоб розглядати сторінки української історії у руслі загальноєвропейських процесів націотворення.

Проблема ліквідації неписьменності народу була не суто українською

освітньою проблемою. Самоутвердження і становлення кожної європейської нації неодмінно означало вирішення проблеми освіченості народу. Потрібно мати на увазі, що розв'язання проблеми неписьменності і глибинне пізнання освітнього процесу з історичної, націотворчої точки зору розкриває духовний зміст націобудівництва. Якість і сутність розв'язання цього питання значною мірою впливає на майбутнє кожної нації, оскільки зростання національної самосвідомості безпосередньо залежало від розвитку освітньої сфери, її змістовного наповнення.

Неосвіченість широких народних мас становила перешкоду економічному розвитку, оскільки промисловий розвиток держави потребував освічених працівників. Зокрема, Ф. Ліст вважав, що освіта, наука, культура є найвигіднішими і найперспективнішими для капіталовкладень і що держава, яка прагне подолати економічну й політичну відсталість, повинна дбати про ці сфери, іноді навіть нехтуючи інтересами частини суспільства.

Окрім того, неосвіченість гальмувала процес формування національної ідентичності, тобто усвідомлення особами своєї належності до певної спільноти, що має власну державу або ж прагне здобути її у разі відсутності такої. Адже нація – це явище суб'єктивне, це колектив людей, що хочуть бути державою, при цьому існування нації спирається на свідому волю її членів. Розгортання процесів націотворення, боротьба нації за державність стали визначальними для історії Європи у ХХ столітті.

Ліквідація неписьменності народу була одним із кроків на шляху наближення ідей інтелектуальної еліти до населення та формування масової національної ідентичності, оскільки становлення модерної нації характеризується масовим характером і участю широких верств населення у політиці і демократії.

Напередодні Першої світової війни стан освіченості населення у країнах Європи за статистичними даними Гібнера, які він подає через кількість анальфabetів, тобто неписьменних, на 1000 рекрутів, виглядав так:

Кількість неписьменних рекрутів у європейських країнах

Держава	Рік	Кількість неписьменних на 1000 рекрутів
Бельгія	1906	98,0
Данія	1897	2,0
Німеччина	1906	0,2
Франція	1904	35,0
Греція	?	≈ 300
Італія	1905	306,0
Нідерланди	1906	18,0
Австрія	1894	238,0
Угорщина	1890	281,0
Румунія	1904	690,0
Росія	1894	617,0
Фінляндія	1899	49,0
Сербія	1906	521,0
Швейцарія	1905	5,0
Швеція	1904	5,9
Великобританія та Ірландія	1903	10,0

Якщо взяти до уваги те, що наведені вище дані про кількість неписьменних стосуються тільки чоловічого населення країн Європи, то можемо припустити, що загалом рівень неграмотності був значно вищим. Українці на той час проживали у державах із найвищим відсотком неписьменності, тобто в Росії, що після Румунії займала друге місце серед європейських держав із найбільшою кількістю неписьменного населення. Високим був відсоток неписьменних і в Австрії, під владою якої тоді перебувала Галичина.

Згідно із даними статистики, в підросійській Україні неписьменних на 100 новобранців (рекрутів) виглядала наступним чином: на Поділлі – 86, на Київщині – 83, на Волині – 82, на Харківщині – 79, на Полтавщині – 77, на Чернігівщині – 75, на Катеринославщині – 74, на Херсонщині – 70. Тобто, показники неписьменності українського народу були вищі, ніж в інших європейських народів.

Загалом проблема ліквідації неписьменності більшою чи меншою мірою стосувалася практично кожного європейського народу. Відповідно в країнах Центральної і Східної Європи (слов'янські і балканські країни) рівень неписьменності був одним із найвищих. Окрім того, події Першої світової війни значною мірою вплинули на зміну політичної карти Європи, а отже, національно-визвольні рухи в цих країнах вплинули і на державницький розвиток. При цьому вирішення освітнього питання у руслі націотворчих процесів мало відповідні загальноєвропейські тенденції і в той же час залежало від особливостей розвитку кожної держави.

Прагнення української інтелігенції до практичного втілення державотворчої ідеї у 1917–1920-х рр. не були реалізовані повністю для України. І. Лисяк-Рудницький навіть вказував на недорозвинутий стан української нації, як одну з причин невдалого експерименту самостійної української держави. Проблеми становлення нації, створення самостійної держави і розвиток освіти були тісно пов'язані між собою. Це розуміла і українська інтелігенція, оскільки С. Постернак у своїй праці наголошував на тому, що нація без школи – не нація, а етнічний матеріал. Велика заслуга українського освітнього руху 1917–1920 рр. полягала в тому, що він допоміг українському народові зробити великий крок на шляху до перетворення у народ-націю. І для українського громадянства й учительства історія освітнього руху за часи революції стала показником сили і безсилля національно-визвольного руху.

Після поразки Центральної Ради М. Грушевський у 1919 р. розробив проект і порушив питання про організацію Українського соціологічного

інституту у Женеві. Розпочати втілення своїх планів йому вдалося спочатку у Празі, а потім у Відні. А вже у 1924 р. український політичний діяч, член Центральної Ради та Директорії (уряд В. Чехівського) М. Шаповал реалізував один із своїх найголовніших проєктів – заснував Український соціологічний інститут у Празі (УСІ), де й розгорнув плідну науково-дослідницьку діяльність. Серед співробітників цього інституту були професори С. Шелухін, Л. Білецький, С. Русова. М. Шаповал вважав, що виходом із визвольної боротьби є соціологічно-наукове пізнання дійсності, а без цього буде “сліпий емпіризм”, провінціальна дрібничковість (за виразом Бенеша) чи “хуторянство” по-нашому. Він аргументовано доводив, що національно-культурні проблеми виявляють потяг до націй, а для цього потрібно, щоб селяни піднялись на вищий рівень суспільно-політичної свідомості і стали активним чинником східноєвропейської міжнародної політики. Під впливом процесу чеського націотворення підхід до національно-визвольного руху українських екс-лідерів держави змінився на науково-соціологічне пізнання дійсності. Діяльність соціологічного інституту дала б змогу проаналізувати і вирішити ті принципи націотворення, на які сьогодні вказує український історик Я. Грицак, щоб розв’язати проблему не стихійно, а раціонально-організовано.

Для інтелігенції освіта була тим засобом, що надавав змогу наблизити ідеї до широких народних мас. На європейському континенті поширення національних ідей стало визначальною силою у розвитку всіх народів, у тому числі і українського. Політична воля еліти, її інтелектуальні зусилля були спрямовані на поширення ідей серед народу, що у націотворчому процесі відігравало, безумовно, важливу роль. Ми дотримуємось тієї точки зору, що саме етнічний принцип є тим підґрунтям, який виступає основою модерної нації, забезпечуючи при цьому рівні можливості іншим членам політичної спільноти. Тобто процес творення політичної нації має надетнічний, але жодним чином не безетнічний характер.

Що стосується українського народу, тут вся справа полягала у тому, що етнічні українські землі у 1920-х–1930-х рр. перебували під владою чотирьох

держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Статус України як окремої республіки в складі Радянського Союзу створював певні сподівання української інтелігенції на українське державотворення.

Щодо рівня неписьменності українського народу у першій чверті ХХ ст., то український соціолог М. Шаповал наводить такі дані:

**Кількість неписьменного населення на різних
етнічних українських землях**

Етнічні українські території	Рік	Кількість неписьменних, %
УРСР	1926	58,40
Кубань	1923	67,56
Галичина	1910	≈ 60,00
Буковина	1910	≈ 70,00
Волинь	1921	82,10
Підкарпаття	1921	65,67

Так, низький рівень освіченості українців був не лише на території Радянської України, такою ж мірою ця проблема стосувалася інших європейських держав, у яких мешкали українці. Закономірним явищем була низька грамотність населення у сільській місцевості, де зосереджувалась майже вся українська етнічна народність. Наведені дані на прикладі українського народу ще раз засвідчують загальноєвропейський характер цієї проблеми.

У тій же Польщі, за офіційними даними, у 1921 р. неграмотні становили 33% населення, навіть у 1931 р. все ще 23% населення країни віком більше 10 років залишалось неграмотним, фактично їх кількість була набагато більшою. Вирішення цієї проблеми у період між двома світовими війнами відбувалося на тлі загальної боротьби у державі між двома концепціями побудови народної освіти. Одна була спрямована на створення широкої розгалуженої системи світських шкіл і загальну освіту дітей, інша відображала прагнення підпорядкувати викладання клерикальному впливові, обмежити розвиток освіти у країні.

Відсутність обов'язкового навчання для дітей породжувала неписьменність серед різних вікових категорій, що зрештою унеможливило процес освіченості народу тільки через систему шкільної освіти. Такий стан справ і визначив два напрями діяльності: шкільництво та освіта для дорослих, що було характерно і для функціонування міжнародних освітніх організацій.

Освітній рух у країнах Європи як невід'ємна частина загального націотворчого процесу від початку ХХ ст. еволюціонує до консолідованого співробітництва національних спільнот на рівні діяльності міжнародних організацій. Це стосується як організації шкільної освіти, так і освіти для дорослих. Діяльність інтелігенції щодо запровадження позашкільної освіти в Україні починаючи з ХІХ ст. збігається у часі з появою і розвитком неперервної освіти у Європі.

Перші кроки до об'єднання було здійснено ще у 1912 р. представниками французьких, голландських і бельгійських освітніх товариств на з'їзді у Брюсселі. Мета їхньої діяльності полягала у тому, щоб створювати і зберігати дружні стосунки між членами організації, а також спрямовувати суспільство до поступу в навчанні і вихованні у середніх школах. Але події Першої світової війни стали на перешкоді функціонування цієї організації на десять років. Лише створення Ліги Націй сприяло загальному поліпшенню ситуації навколо діяльності різних міжнародних організацій, у тому числі і відновленню діяльності у 1922 р. організації вчителів середніх шкіл, яка запровадила систематичне проведення міжнародних конгресів з освітніх питань.

У Празі у 1924 р. відбувся міжнародний з'їзд освітян середньої школи, який скликало міжнародне бюро національних федерацій персоналу середніх шкіл, що об'єднувало на той час 15 націй. Французька делегація, як засновник і організатор згаданої федерації, головувала на цьому з'їзді. Активну участь у викладанні брала чеська делегація, представники інших націй порушували проблемні питання в ході дискусій. Серед питань, що їх порушували педагогічні працівники, головними були такі: рівень фахової підготовки учительського персоналу, моральне виховання, а також зв'язок школи й

родини. Українські представники (емігранти) брали участь в обговоренні питання морального виховання, хоч і були запрошені сюди як гості. Незважаючи на те, що ніяких практичних наслідків для української делегації не було, все ж необхідність об'єднання з міжнародними організаціями полягала у тому, щоб донести інформацію про українське національне становище, тим більше, що до українців там ставилися прихильно.

Багато зусиль докладала “Учительська громада” Львова, щоб бути повноправним членом міжнародної організації. Прагнення перебувати в міжнародних учительських організаціях, щоб не відгороджуватися від світу, підкріплювалось переконанням стосовно того, що реформи середньої школи, виховання молоді – майбутнього нації – мають важливе значення для всього учительства. Принаймні “Учительська громада” в Галичині основну мету своєї діяльності визначала як перетворення українського суспільства на культурну європейську націю у повному сенсі цього слова.

Задля цієї справи львівська “Учительська громада” завдяки Г. Микитеєві через посередництво голови австрійського товариства Т. Нейгербауера та представника німецького товариства у 1925 р. встановила зв'язки із головою англійського товариства на чолі з Альфредом Едвардом, який одночасно і був головою підкомітету з питань міжнародних відносин. Львівські учителі намагалися встановити і підтримувати стосунки з іншими вчительськими товариствами країн Європи. Зокрема, з товариством чеських учителів, з німецьким товариством в Чехословаччині, з хорватським товариством у Загребі, з організацією німецьких учителів у Польщі, безпосередньо з головою голландської організації Арнольдом Зальборном. “Учительська громада” підтримувала стосунки з радянською Україною через М. Грушевського, який, до речі, був першим головою цього товариства.

Але навіть така плідна організаційна діяльність не дала “Учительській громаді” право посідати рівноправне місце серед членів цього товариства. Підтримка англійців дозволила лише отримати статус “члена-госпітанта”, тобто гостя міжнародної організації. А щоб мати повноправні права, рекомендувалось

домовитись із Польським учительським товариством. Саме так вчинило німецьке товариство в Чехословаччині. Тобто лише співпраця із учительським об'єднанням корінної нації давала можливість освітнім товариствам національних меншин мати повноправні права у складі учительської делегації тієї держави, що вона представляла.

Цей приклад доводить, що навіть державний підхід дозволяв представникам етнічних меншин бути членами міжнародної організації, але це питання залежало від внутрідержавного рівня організації кожної окремої політичної спільноти. Нація, як політична спільнота стає суб'єктом міжнародної діяльності. У цьому розумінні ми бачимо, що саме модерна нація стає тією одиницею міжнародного політичного життя, яка забезпечує права і можливості членам цієї спільноти бути представленими на міжнародній арені, але в якості не етнічного, а політичного підходу до нації.

І ще одним важливим моментом був випуск Міжнародною організацією так званого “Бюлетеня”, який до 1931 р. виходив лише французькою мовою. Невдовзі ситуація дещо змінилася і “Бюлетень” почав виходити англійською та німецькою мовами. Ті ж самі мови використовували безпосередньо при роботі на з'їздах, хоч при цьому признавалось моральне право кожного члена товариства вживати рідну мову.

Розгортання широкої діяльності згаданої міжнародної організації привертало до себе увагу інших держав. Зрештою, вже у 1931 р. до неї входило понад 20 державних націй, які представляли в організації 38 освітніх товариств, але це були учительські організації державних націй. Той факт, що у сфері міжнародних відносин спрацьовував фактор державності, засвідчує повноцінність існування нації в міжнародному просторі за умов створення самостійної держави.

У сфері позашкільної освіти в 1918 р. зусиллями англійського освітнього товариства Альберта Менсбріджа було засновано Світовий Союз (The World Association for Adult Education) для освіти дорослих. Товариство мало на меті підтримувати розвиток і поширення освіти дорослих у всіх народів світу, у

різних видах, бо було переконане, що “вишколення всіх сил душі, розуму і тіла людини допоможе найти і запевнити слухний лад народного і міжнародного життя”. Тобто саме освіта мала бути підґрунтям для розв’язання внутрішньодержавних і міжнародних проблем. Освіта розцінювалась як динамічний і духовний процес, котрий ніколи не закінчується і є одночасно життєвим питанням всього людства. Навіть більше, освіта мала формувати таку особистість, яка буде цінним членом спільноти до якої вона належить, а через це буде цінним для людства взагалі.

Почесним президентом Світового Союзу освіти для дорослих був обраний президент Чехословаччини – Т. Масарик, а діючим президентом був Альберт Менсбрідж. Львівська “Просвіта” була членом цієї світової організації з 1924 р. А загалом, сюди входили як освітні товариства, так і окремі фізичні особи. Найбільш творчими на ниві позашкільної освіти була Англія, Данія, Німеччина. Згодом цій справі почали приділяти увагу Австрія та Чехословаччина. Однак, насправді у той час не було ні одної країни, ні одного народу, ні одної держави, які б не приділяли увагу проблемі освіти для дорослих.

Такі освітні установи в кожній країні у більшій чи меншій мірі залежали від держави, у першу чергу від Міністерства освіти у деяких країнах. В Англії, Німеччині не було однієї центральної установи, яка б керувала усім освітнім життям держави чи народу. Якщо навіть і функціонували такі установи, вони не вимагали виконання адміністративних вказівок чи певної одноставності у самій діяльності освітніх закладів. Урядові інституції надавали допомогу у вигляді розробки навчальної, методичної літератури, забезпечували її доставку, сприяли вирішенню кадрових питань. Наприклад, в Англії організацією освіти для дорослих займалися три категорії установ: релігійні товариства; педагогічні товариства для робітників; професійні робітничі союзи.

Що стосується Радянської України, то позашкільна освіта тут перебувала під керівництвом Народного комісаріату освіти (далі – НКО) України. При цьому з кожним роком дедалі більш відчутну, впливову ідеологічну роль відігравала комуністична партія. Такі організаційні моменти визначали

змістовне, сутнісне наповнення освітнього процесу. Якщо загальноєвропейський характер проблеми неписьменності зберігався, то розв'язання її мало певну специфіку в кожній окремо взятій країні.

Ліквідація неписьменності і малописьменності дорослого населення була одним із першочергових завдань, висунутих перед інтелігенцією України. Ще у червні 1921 р. на сторінках газет з'явилася постанова Раднаркому УРСР “Про боротьбу з неписьменністю”. Все населення республіки, що не вміло читати й писати було зобов'язане вчитися українською, російською або іншою мов (за бажанням учня). Органи НКО використовували церкви, синагоги, молитовні, клуби, приватні будинки й інші споруди для організації лікнепу, здійснення якого доручалося Головному політико-освітньому Комітету Республіки при НКО (далі – Головополітосвіті). При ньому була заснована Всеукраїнська комісія по боротьбі з неписьменністю. У 1923 р. в Україні для допомоги просвітянам було організоване добровільне товариство “Геть неписьменність!” на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським. Інспектура Народної Освіти разом із вищеназваним товариством займались підготовкою кадрів для роботи з неписьменними і малописьменними.

Паралельно відбувався процес становлення загальноосвітньої школи в Україні. Найважливіші основи і напрями розвитку школи були визначені рішенням XVI з'їзду партії про запровадження загального обов'язкового початкового навчання і постановили ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про початкову і середню школу. З початком 1930/31 навчального року в країні запроваджувалося обов'язкове початкове навчання дітей 8–9–10 років.

Проблема освіченості народу також тісно пов'язана з таким фактором формування модерної нації, як урбанізація. Щоб бути міським жителем, потрібно було мати відповідний рівень грамотності. Життя у селі на той час не потребувало щоденного застосування на практиці навіть елементарної грамоти. Весь необхідний досвід передавався із покоління в покоління усно. Жителі сільської місцевості мали вищі показники неписьменності. Етнічні українці проживали переважно в селі – такою була реальна картина у 1920–1930 роках.

Шлях до модерної національної спільноти полягав через зменшення різниці між містом і селом. Зменшення цих відмінностей відбувалося шляхом підвищення освітнього рівня. Хоч більшовики вкладали в поняття “змички” села й міста суто прагматичні сподівання, зокрема прагнення зміцнити своє становище. Низький рівень урбанізації корінного етносу визначав і відповідний вплив його на суспільно-політичне життя.

Національний склад певною мірою відтворював ті особливості розвитку політичної національної спільноти, які доводилося вирішувати в освітній і, загалом, у суспільно-політичній сфері життя. Важливими для цього часу будуть дані, які наводить М. Шаповал, порівнюючи національний склад населення УРСР, Польщі, Чехословаччини, де проживали етнічні українці:

Національний склад населення УРСР, Польщі, Підкарпатської Русі

Національ- ність	УРСР		Польща		Підкарпатська Русь	
	міста	села	міста	села	міста	села
Українці	10,9	89,1	5,9	94,1	4,3	95,7
Росіяни	50,2	49,8	40,6	59,4	–	–
Поляки	20,7	79,3	23,5	76,5	–	–
Євреї	77,4	22,6	80,0	20,0	22,8	77,2
Греки	10,3	89,7	–	–	–	–
Німці	8,7	91,3	26,8	73,2	12,7	87,3
Румуни	4,4	95,6	–	–	–	–
Болгари	3,9	96,1	–	–	–	–
Чехи	–	–	–	–	38,3	61,7
Угорці	–	–	–	–	21,4	78,5

Отже, наведені дані свідчать, що у містах відсоток українців був значно нижчим, ніж відповідний відсоток найбільш чисельних національних меншин. До того ж така ситуація була типовою для українців етнічних територій, які перебували під владою різних держав. Проаналізувавши наведені вище дані,

можемо зробити висновок, що корінна національність Радянської України, Польщі, меншою мірою Чехословаччини, але все ж таки залишалась селянською.

Національний склад міст підрадянської України у порівнянні з тими містами, що перебували під владою Польщі і Чехословаччини, виглядав так:

Національний склад міст українських етнічних територій

Місто	Рік	Українців
Київ (УРСР)	1926	42,0%
Харків (УРСР)	1926	38,4%
Катеринослав (УРСР)	1926	36,0%
Львів (Галичина)	1921	19,1%
Луцьк (Волинь)	1921	8,5%
Берестя (Полісся)	1921	5,6%
Чернівці (Буковина)	1914	17,8%
Ужгород (Підкарпаття)	1921	13,1%

Як бачимо, рівень урбанізації етнічних українців в Радянській Україні у другій половині 20-х років ХХ ст. був значно вищим, по відношенню до інших українських етнічних територій.

Тож у цьому випадку доцільним буде навести ряд національних особливостей питання освіченості народу України. Привертає увагу той факт, що у Радянській Україні грамотність серед національних меншин була вищою від середнього відсотка грамотності серед українців. Це підтверджують дані перепису 1926 р., за яким у німців відсоток грамотних становить 79,4%, у євреїв – 78,8%, у греків – 71,4%, у росіян – 63,7%, у поляків – 52,4%, а в українців – 48,9%.

Така ж тенденція спостерігалася і в м. Києві. Згідно з переписом населення в 1923 році у місті нараховувалось 419 000 чол., українців із загальної кількості 101 886 (біля 25%), росіян – 145 210 (понад 34%), євреїв – 128 441 (біля 27%), поляків – 12 162 (близько 3%) і т.д. Проте у порівнянні із кількістю грамотних, відсоток неписьменних серед українців був найвищим. Тому й існувала

проблема кількості українських лікнепів. Із загальної кількості вони становили 55%, а це не відповідало національному складу неписьменного населення.

Вирішення проблеми масової неписьменності народу означало також порушення питання про мову освіти, забезпечення принципу рідномовного навчання. Такий підхід сприяв збереженню прав представників кожної національності на задоволення своїх культурно-освітніх потреб і розвитку толерантних міжнаціональних відносин у єдиній політичній спільноті. Потреба і бажання навчатися рідною мовою були однаково актуальними як для селян Радянської України, так і для українських учнів, які проживали на підпорядкованих Польщі територіях. На шкільному з'їзді в Золочеві всі учні на запитання, якої вони хочуть школи, відповіли, що хочуть української школи.

На Закарпатті, яке перебувало під владою Чехословаччини, в “Урядовому віснику” від 28 лютого 1920 р. було вказано, що русинська (Авт. – українська) мова є офіційною мовою навчання в школах Підкарпатської Русі. Цьому рішенню передувала консультація міністра освіти з науковцями, які вирішили, що в школах потрібно ввести ту мову навчання, що є в українських школах Галичини. Розвиток української шкільної освіти на Закарпатті в оцінці львівських освітян виглядав більш-менш добре, адже у 1922–1923 рр. там рідномовною освітою було забезпечено 1273 учні в 47 класах.

Цілком слушну думку наводить Р. Шпорлюк про те, що українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати однією нацією. І цей шлях до нації, яка була переважно селянською полягав через вивчення мови народу, щоб потім перетворити селян на націю. Консолідація українських інтелігентів задля такої справи набрала виразних форм ще після 1914–1917 рр., а потім тривала за часів утвердження більшовицької влади на території України. Приїзд тисяч галичан на педагогічну роботу в Радянську Україну засвідчив бажання українців стати нацією. Освіта відкривала можливості для поповнення національних кадрів, тому особливо важливим було навчання рідною мовою для усіх народів Європи.

У Радянській Україні, після офіційно проголошеного на XII з'їзді РКП (б) у 1923 р. курсу українізації, з'явилася легітимна політична основа для розгортання національно-освітньої програми. Масовий рух на підтримку національної української школи, який набув поширення в Україні ще у 1917–1920-ті рр., неможливо було зупинити лише урядовою чи партійною постановою. Тоді “село спонтанно ринуло у школу”, – писав Є. Грицак, один із галичан, який вчителював у той період у сільських школах України.

Так, національний склад учнів лікнепів у радянській Україні загалом відтворював проблеми рівня освіти кожної національності. В 1927–1928 рр. у них навчалось 86% українців, 7% – росіян, 2,2% – євреїв, до 3% – поляків, 1,6% – молдаван. Щодо регіонального розподілу мови, якою проводилось навчання, то ситуація виглядала таким чином: на Правобережжі українською мовою навчалося 94% учнів, у Степу – 69%, у Гірничому – 56%, в Артемівській окрузі: українською – 66%, російською – 30%, на Луганщині: українською – 51%, російською – 47%, на Сталінщині: українською – 38%, російською – 57%. В усіх лікнепах України 9% учнів навчалося російською мовою, 1,3% – єврейською, 1,4% – молдавською.

Отже, процес формування модерних націй був безпосередньо пов'язаний із задоволенням освітніх потреб народу. Подолання неписьменності народу в європейських країнах залежало від багатьох факторів і потребувало забезпечення принципу рідномовного навчання. Україна у цьому випадку не була винятком.

§ 1.2. Аполітичність і політичність української інтелігенції

в освітній діяльності

Розвиток освіти безпосередньо залежить від політики держави, тому визначення напрямів освітнього розвитку завжди перебувало в політичній площині. Політична активність освіченої верстви суспільства в країнах Європи і в Україні вплинула на творення ідей та ідеалів суспільства. Традиційно активну роль у політичному житті держави для вирішення освітніх питань відігравала українська інтелігенція.

Ще на початку XIX ст. розпочався складний і тривалий процес формування нового типу національної еліти – інтелігенції. Наявність і становище цієї суспільної верстви населення є однією з визначальних передумов соціально-економічного і культурного прогресу суспільства.

Процес формування національної інтелігенції в Україні характеризувався певною взаємодією ряду загальних чинників та регіональних специфічних рис. В умовах російського самодержавства, тобто національного гніту і приниженого становища української освіти і культури, представники інтелігенції були „будителями” національної самосвідомості народу. Діяльність інтелігенції була суб’єктивним чинником націотворчих процесів, відіграла роль катализатора національно-освітніх змін у країні.

Від самого початку XX ст. колективні форми боротьби української інтелігенції за українізацію школи в Російській імперії у вигляді відповідних вимог учасників учительських з’їздів, педагогічних курсів і окремих зібрань забезпечували більшу ефективність у боротьбі з царизмом. Національно свідоме вчительство стало лідером у боротьбі за національні права України. Освітнє питання було тоді у центрі політичної боротьби, тому інтелігенція, зокрема, вчителі відстоювали програмні положення українських політичних партій і організацій. Учителі вважали, що школа з чужою мовою відокремила інтелігенцію від народу, який залишився у темряві й нецтві, а інтелігенція живе серед нього як іноземець. Головну вину такого становища педагоги вбачали у навчанні дітей чужою їм мовою, внаслідок чого вони духовно

калічилися. Обмежений дозвіл на вживання в навчальному процесі української мови та читання став одним із головних завоювань суспільно-політичного руху учителів та учнівської молоді в 1900 – першій половині 1907 рр.

Виступи національної інтелігенції, у тому числі вчителів, за націоналізацію школи стали характерною рисою українського руху і в 1907 – 1917 рр. Значним поштовхом до змін у середовищі інтелігенції були визвольні змагання українського народу 1917 – 1920 рр., оскільки ці події вплинули на світогляд цілих поколінь інтелігентів. Безкінечні зміни влади в Україні і досить короткочасні встановлення того чи іншого режиму, без сумніву впливали на умонастрій педагогів, на їх проекти, але у цілому вони обстоювали свої власні позиції, незважаючи на політичні метаморфози.

Період діяльності національних урядів, коли політично активна інтелігенція займалась державотворенням, працювала над створення системи національної освіти в Україні, фактично забезпечили вчителям, та й загалом інтелігенції, негативне політичне минуле з точки зору більшовиків.

Український освітянський рух сприяв консолідації українського вчительства, що вилилось у створення Всеукраїнської учительської спілки і заснування журналу “Українська школа”. Численні з’їзди і конференції влітку 1917 р. були присвячені проблемам культурно-освітнього будівництва. Кращі представники української інтелігенції з ентузіазмом сприйняли можливості для вільного розвитку національної культури. Проти цього виступала російська та зрусифікована частина бюрократії, політичні сили, що сповідували антиукраїнські настрої.

Наддніпрянські і галицькі педагоги (приблизно 150) спільно працювали над розробкою програм з окремих предметів, що входили в курс єдиної школи. Серед галицьких педагогів, які прибули в Кам’янець-Подільський у зв’язку з польським походом на Галичину, брали участь у роботі предметних комісій А. Аліськевич, В. Зубрицький, А. Крушельницькій, В. Пачовський та ін. Перший досвід консолідації зусиль галицьких педагогів та педагогічного світу

в підросійській Україні залишили добре враження і національно-піднесений характер діяльності.

Вільний розвиток освіти за принципами демократизму, національних і загальнолюдських цінностей активно пропагувався Всеукраїнською учительською спілкою, яка на початку 1919 р. за неповними даними нараховувала у своєму складі близько 21 тис. осіб. Активна діяльність членів Всеукраїнської учительської спілки в зв'язку із складною політичною ситуацією знизилась, хоч багато вчителів продовжували зберігати прихильність до ідеї національної школи в Україні, а також до ідеї української самостійної держави. Всі світоглядні здобутки освітян визначали їхню педагогічну діяльність і у наступні роки. Більшість цих учителів продовжили педагогічну працю і в наступні роки. Відповідно до шкільного перепису на 1 січня 1928 р., розподіл вчителів за стажем виглядав так:

Розподіл учителів міст і сіл України за стажем

Місцевість	Розподіл за стажем (у %)					
	Кількість осіб	До 2 р.	2–4 р.	5–9 р.	10–24 р.	25 р. і більше
Місто	18 552	5,1	15,3	28,9	42,1	8,6
Село	44 495	12,0	22,2	29,5	31,6	4,7
Україна	62 987	10,7	20,2	29,2	34,8	5,9

Тобто, фактично половина вчителів працювала в роки створення національної системи освіти в Україні, а це не могло не позначитись на їх світоглядних засадах. Та в умовах більшовицького режиму такі настрої учительства не заохочувались. Це й стало причиною розпуску Всеукраїнської учительської спілки ще у 1920 р. На взамін було створено Всеукраїнський комітет робітників освіти і культури, а згодом оргкомітет скликав Всеукраїнську конференцію, яка створила єдиний Союз робітників освіти і культури зі статутом аналогічної російської профспілки.

Українська інтелігенція, як активний учасник національно-визвольного руху 1917 – 1920 рр., опинилася у складній ситуації. Політично активна частина емігрувала за кордон. А тій, що залишилась, було відмовлено у політичній довірі з боку більшовиків, оскільки ті політичні партії, з якими вона співробітничала, були розгромлені. У 1922 р. вихідців з “непролетарських партій” в КП(б)У залишилось 4 700 чоловік. Серед них колишні меншовики склали 40,7%, праві есери – 16,8%, ліві – 9,7%, бундівці – 15,1%, інші (укапісти, боротьбисти, борбісти і т.д.) – 16,6%. За даними партійного перепису 1922 р. серед членів КП(б)У з вищою освітою налічувалося лише 458 чоловік, тобто 0,9% усіх членів партії. Таким чином, українська інтелігенція або зовсім відійшла від політики, або увійшла до складу КП(б)У і стала проводити її політику. Серед тих, хто займали високі державні посади були з боротьбистів Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, Ю. Озерський та інші, з меншовиків – Н. Марченко, С. Семко, А. Петренко, І. Ільчук, М. Левицький тощо. Як стверджує Г. Касьянов, відкрита політична діяльність в рамках політичних партій (не рахуючи КП(б)У) припинилася.

Значна частина українських освітян з самого початку не підтримувала більшовицьких сил. Зробивши ставку на пролетаріат, більшовики згодом зрозуміли, що неможливо працювати в освітній сфері не заручившись підтримкою інтелігенції. Одним із завдань, яке ставилося перед комуністами-українцями у регіональних відділах народної освіти полягало в тому, щоб вони привернули на свій бік українську інтелігенцію і змусили її повірити у щирість намірів радянської влади.

Досліджуючи численні архівні документи, матеріали періодичних видань 1920-х років, ми можемо побачити, що досить часто по відношенню до інтелігенції застосовують термін аполітичність. Така позиція інтелігенції була маскою ухилення від участі у політичному житті.

Загалом, позиція української інтелігенції по відношенню до більшовицької влади та її освітньої політики була неоднозначною. Аполітичність, про яку власне заявляла сама інтелігенція, була спричинена не низькою політичною

активністю, а зумовлена вірою у те, що національно-освітня, культурна і наукова діяльність сприятиме зростанню потенціалу нації. В такій аполітичності української інтелігенції була водночас і її політичність.

Ще у період другої та третьої Всеукраїнських нарад з освіти (1920 р.) популярним стало гасло аполітичної школи, яке й пропагувалося по всій Україні. У Полтаві навіть кілька днів тривала публічна дискусія на цю тему за участю багатьох учасників. Проте така позиція національно свідомого українського вчительства не могла задовольняти радянську владу, а точніше, – комуністичну партію.

Розбіжності у поглядах більшовиків і учительства спонукали останніх зайнятися освітньою справою, намагаючись ізолювати її від радянського політичного життя. Аполітична позиція для української інтелігенції була засобом збереження національного освітнього впливу на процес формування української модерної нації.

Якщо підсумувати весь спектр настроїв членів комуністичної партії стосовно інтелігенції, то можна виділити приблизно три точки зору. Перша – безумовне прийняття ідеї про співробітництво зі старою інтелігенцією, повне усвідомлення значення її досвіду й знань для прогресивного розвитку суспільства. Друга – “прагматичний підхід” – усвідомлення об’єктивної необхідності співробітництва із старою інтелігенцією, яке поєднувалося з прагненням до підкорення її інтересам одного класу (пролетаріату) і вимогам всебічного контролю за її діяльністю. Третя – ставлення до інтелігенції або цілком негативно, або з підозрою і недовірою. Такі настрої мали вплив на методи і характер втілення ідейних настанов щодо інтелігенції. Незважаючи на те, що на X з’їзді РКП (б) висловились про необхідність співробітництва зі старою інтелігенцією, бо з переходом до непу потреба в її використанні багаторазово зросла, у комуністичній партії збереглися досить впливові сили, що не були схильні розглядати стару інтелігенцію як союзника.

Незалежні у своїх думках та ідеях представники інтелектуальної еліти становили потенційну небезпеку радянському режиму. Це прекрасно

усвідомлювали більшовики, тому й вважали, що розкол у середовищі інтелігенції має бути одним із принципово важливих завдань політики партії. І в такій ситуації діяльність Надзвичайного комітету не завжди повністю узгоджувалася з роботою НКО.

Непоодиноким явищем були арешти під час проведення губернських учительських з'їздів. Так, дії Волинського губернського надзвичайного комітету були різко розкритиковані у НКО, оскільки вся робота з'їзду фактично була паралізована. Але критика стосувалася не самого арешту, а моменту його здійснення. У зверненні до голови Волинського губернського відділення надзвичайної комісії зазначалося про те, що до НКО щодня надходять звернення і прохання звільнити Іванівського та інших педагогів. Щоб розвіяти атмосферу, пропонували до закінчення роботи з'їзду відпустити з-під арешту Іванівського та інших осіб і встановити за ними стеження, щоб потім знову арештувати, якщо в цьому буде необхідність. При цьому особливо наголошувалось на тому, що арешти під час проведення учительських з'їздів надзвичайно ускладнювали роботу по розколу і організації інтелігенції.

Значна частина української інтелігенції від самого початку не підтримувала більшовицьких сил. Вчителі й надалі зберігали прихильність до ідеї української самостійної держави. Так, В. Затонський зазначав, що більша частина інтелігенції і значна частина вчительства були не з більшовиками, були проти жовтневої революції, тому що ідеї побудови рідної, щиро-демократичної української культури і держави були вкрай важливими для них.

Після національно-визвольної боротьби українського народу в 1917 – 1920 рр. і намагання обстоювати власну державу діяльність національно свідомої інтелігенції не могла далі бути аполітичною. Неодноразово заявляючи про таку свою позицію у першій половині 1920-х років, інтелігенція намагалася протиставити політично активним більшовикам свою національну активність.

Відхід більшовиків від воєнного комунізму і перехід до непу, змінив і культурно-освітнє життя. Неп став тлом освітнього руху так званого періоду українського ренесансу 1920-х рр. Розглядаючи добу непу в історії України

С. Кульчицький прийшов до висновку, що це була спроба комуністичної партії пристосувати ринок до своєї доктрини, причому приречена на провал від початку, тому що комунізм є запереченням ринку. Так само виглядала й національна політика більшовиків.

Поєднання марксистської ідеології з націоналістичною доктриною, втілене в образі більшовизму, створило відповідну суспільно-політичну атмосферу в державі. Більшовизм з національним обличчям виглядав, щонайменш, абсурдно, тому що ідеї націоналізму суперечать ідеї диктатури пролетаріату. Українська еліта, сповнена прагнення до піднесення національної самосвідомості народу, як ключового фактору національного відродження, сприйняла такий симбіоз серйозно.

Спілкування української інтелігенції на державно-урядовому рівні загалом відзначалося поєднанням суперечливих тенденцій у культурно-освітній політиці більшовиків, що спочатку характеризувалось як відверте невизнання, а в умовах українізації, коли посади у НКО України обіймали представники науково-педагогічної інтелігенції, – розгортанням дискусій національного характеру.

Спілкування інтелігенції на рівні національної громади відбувалося через особистісні зв'язки, листування, публікації. Публічний характер такому спілкуванню надавали друковані праці, статті в газетній і журнальній періодиці, що в умовах ще не ізольованої від європейської спільноти Радянської України певною мірою забезпечувало міжнародний характер зв'язків між представниками української еліти.

В еміграції активно продовжував займатися освітньою проблематикою С. Сірополко, який вважав, що саме народна освіта є однією із найважливіших передумов добробуту і розвитку народу, одним із чинників культури і поступу. Він вважав, що в основі розвитку шкільництва мають бути такі основні принципи: по-перше, школа має бути національною не лише за рідною мовою, бо це ще не є запорукою справжнього національного виховання. Потрібно щоб матеріал був близький і рідний для дитини, бо чужий матеріал примушує до

простого наслідування, а не веде до творчості, розриває зв'язок, який природно закладено між дитиною і народом до якого вона належить. По-друге, потрібно враховувати, що школа є не тільки школою навчання, а й школою виховання, що ставить своїм завданням розвинути волю учня та підготувати з нього творця нового людського життя. По-третє, нова школа – це школа праці, трудова школа, що дає учневі можливість самостійно розвивати закладені у ньому здібності. Трудовий метод полягає у тому, учень має дійти до істини шляхом самостійної праці, отримавши певне знання через ознайомлення з життєвим шляхом, діяльної участі у ньому, засвоївши суспільні звичаї шляхом практики суспільства. По-четверте, головним предметом нової школи, по якому йдуть думки учня і його творчість, є людське життя, а не засвоєння знань, відірваних від реального життя. Тоді й завдання школи – це навчати жити. По-п'яте, школа має велику увагу привертати естетичному вихованню (відвідування музеїв, мистецьких вистав, екскурсій). По-шосте, не меншу увагу школа має звертати на фізичне виховання, яке мусить бути перейняте духовним ідеалом, бо лише духовні ідеали надають фізичному вихованню належний напрям і відповідні засади.

У Празі діяло українське товариство прихильників книги під головуванням С. Сірополка, яке підтримувало зв'язки з бібліографічними установами Радянської України, як от Книжкова палата, Всенародна бібліотека України, Український науковий інститут книгознавства та іноземними установами. До товариства входили також Є. Вирів, Ю. Тищенко, Д. Антонович, Л. Биковський, В. Біднов, О. Колеса, С. Наріжний, С. Русова, В. Садовський, Д. Чижевський та інші. Наприклад у 1928 р. бібліотека товариства поповнювалась такими часописами, як “Літопис українського друку”, “Бібліологічні вісті”, “Журнал бібліотекознавства та бібліографії”, “Бюлетень Державного видавництва України”.

Інформаційний обмін відбувався шляхом поширення наукових видань Українського вільного університету (УВУ) через Міжнародну обмінну службу,

і тому вони потрапляли в усі важливі бібліотеки та наукові установи світу, включаючи Київ та Харків.

Представники української еміграції пильно стежили за національною політикою українського радянського уряду. М. Грушевський неодноразово говорив про стурбованість тим, що його книги захоплені більшовиками у 1919 – 1920 рр. і здебільшого перероблені на папір, або розпродані як макулатура. Не плекав М. Грушевський великих надій і щодо національної політики українського уряду, який сподівався побудувати незалежну УРСР і здійснював у цей час широкомасштабний процес українізації усіх сфер суспільного життя – культури, освіти, науки, літератури тощо. Підтримуючи заходи уряду з питань українізації, М. Грушевський розумів, що політика українізації у необхідній мірі дозується і спрямовується Москвою. Він був добре поінформований і не мав ілюзій щодо позитивного настрою чи схильності до нього і його творчості з боку більшовиків. Усвідомлюючи все це, він повертається в Україну.

Українська еміграція була однією із найчисельніших в Чехословаччині, цьому сприяла урядова програма допомоги емігрантам, яка знайшла підтримку не тільки серед більшості чехословацького парламенту, а й у культурної та наукової громадськості республіки. Переважна більшість українців – це політичні емігранти. Повідомлення українського громадського комітету – першої громадсько-допомогової організації українських емігрантів у ЧСР – містять цікаві дані щодо структури української еміграції. Зокрема, з 5209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців 52,4 % були селянами, 12,4 % – робітниками, 32,4% – представниками інтелігенції, по 1,4% – торговцями і землевласниками. Майже половина із них мала закінчену середню, фахову і вищу освіту, при цьому вік 82,65% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками.

Строкатим був склад еміграції за ідейно-політичним переконанням – від есерів до оунівців, прихильників УНР та захисників гетьманату. Тому колишні антипатії, політична боротьба та між партійна ворожнеча, суперечки між представниками трьох гілок українського етносу – галичанами, наддніпрянцями

і кубанцями, загострювалися час від часу і в еміграції. Проте спільним для більшості з них стали несприйняття законності радянської влади на Україні, відданість ідеям самостійної й соборної України.

У Празі було організовано Товариство допомоги українським культурним силам, яке заявляло про свою аполітичність. Мета діяльності товариства полягала в тому, щоб надавати допомогу тим інституціям та особам, які займаються творчою духовною працею на користь українського народу. При товаристві існувало навіть спеціальне бюро, яке допомагало розміщувати літературно-наукові праці в українських та іноземних журналах.

Виконуючи обов'язки політкомісара в кам'янець-подільських інститутах, С. Чалий ще в 1922 р. звертався до Х. Раковського, наголошуючи, що поки буде існувати університет у Празі, ми будемо у постійній осаді. Відчуття небезпеки було пов'язане із активною науковою і культурно-освітньою діяльністю української інтелігенції за кордоном.

Українська еміграція у Чехословаччині у міжвоєнний період складалася із національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим Прага стала на той час, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя.

Організація наукової, освітньої та культурної роботи українськими емігрантами у Чехії була невіддільно пов'язана із Україною. Як зазначав С. Сірополко на I конференції української еміграції у Празі (червень 1929 р.), головним мотивом навчання було бажання набути фахові знання, щоб віддати їх рідному краю після повернення туди з еміграції. Такої ж думки дотримувався й Д. Дорошенко.

Українські емігранти в Канаді теж не залишали поза своєю увагою розвиток української освіти. На одній із конференцій, яку організувала "Конвенція українського учительства Канади", у 1924 р. у Вінніпезі професор Боберський проголосив доповідь "Стан українського шкільництва в Європі". Цінність виступу полягає в тому, що доповідь про українське шкільництво

включала докладну інформацію про статистику шкіл, учнів і вчителів, плану і мети освіти у Галичині, Волині, Прикарпатській Україні, Буковині і в Радянській Україні.

Такі ж тенденції щодо висвітлення розвитку освіти можемо спостерігати і в Галичині. Одним із прикладів є праця В. Левицького, в якій історія українського шкільництва розпочиналась із висвітлення розвитку на “Великій Україні”, включно з особливостями розвитку в Галичині, Буковині та на Закарпатті.

Привертає увагу і такий факт: учительські бібліотеки на західній Україні, організацією яких займалось львівське товариство “Взаємна поміч”, що об’єднувало вчителів народних шкіл, обов’язково включали досвід педагогічної діяльності наддніпрянської інтелігенції. Наприклад, до каталогу кожної шкільної бібліотеки були зараховані книжки, які вчитель мав використовувати при щоденній практичній праці в школі і поза школою, як культурно-просвітній діяч. Серед них такі: С. Русова “Нова школа” (К., 1917), Н. Григор’єв-Наш “Про навчання дітей рідної мови” (К., 1917), В. Дурдуківський “З практики трудової школи” (К., 1923), П. Клименко “Навчання історії у початковій школі” (К., 1918), С. Русова “Методика початкової географії” (К., 1918), К. Стеценко “Початковий курс нотного співу” (К., 1918), С. Тисаревський “Методика природознавства” (Лубни, 1918), В. Чередниченко “Порадник організації й керування установ дошкільного виховання” (Харків – Полтава, 1921) та інші. Повітові учительські бібліотеки, поряд із польською та німецькою педагогічною літературою, обов’язково повинні були мати українську, яка була видана у Львові, Києві та інших українських містах. Серед них такі наддніпрянські видання: Г. Кершенштайнер “Що таке державно громадянське виховання” (Раштат – Київ, 1918), Проект єдиної школи на Україні (Кам’янець-Подільський, 1919), Спроба практичного переведення комплексного методу (Київ, 1923), Г. Шарельман “Трудова школа” (Київ, 1921), Я. Чепіга “Проблеми виховання й навчання” (Київ, 1913), С. Постернак “Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр.” (Київ, 1920), Лансон “Метод в історії

літератури” (Київ, 1919), В. Підгаєцький “Фізична культура” (Київ, 1923), Б. Грінченко “Перед широким світом” (Київ, 1907), С. Русова “Дошкільне виховання” (Катеринослав, 1918) та інші. Наведені приклади свідчать про те, що педагогічний досвід української інтелігенції як наддніпрянської, так і західноукраїнської розглядався в загальноукраїнському масштабі. Для національно свідомої інтелігенції єдність української нації була основною ідеєю, незалежно від того де вона проживала.

Відносно ліберальні умови життя в Радянській Україні у 1920-х роках створили можливість для дискусії та полеміки в культурно-освітній сфері. Вільнодумство стало доступним на сторінках періодичних видань. Це створювало можливості доступу до такої інформації не тільки вузького кола населення, а й читачам періодики. Насамперед мова йде про педагогічні журнали, газети, які були доступні найчисельнішій групі освітян – вчителям. “Українізація є результатом нездоланної волі 30-мільйонної нації”, – так відповіло українське суспільство устами Миколи Хвильового на спроби втримати український культурний процес у рамках офіційної ідеології марксизму.

У той же час В. Затонський визнавав, що інтелігенція взагалі і вчительство зокрема необхідні для утвердження позицій пролетаріату, тому завданням того ж пролетаріату є не фізичне знищення інтелігенції, а використання її в інтересах революції, усвідомлюючи, що будувати освіту доведеться зусиллями цього ж вчительства, бо іншого немає і скоро не буде. Якщо у роки царського режиму була поширена думка, що освіта шкідлива для народу, бо привчає його думати, то більшовики вважали освіту корисною справою, але за однієї умови, що думки будуть спрямовуватися правильно, тобто під освітою не буде подаватися отрута буржуазної ідеології.

Напевно, має рацію С. Єфремов записавши у “Щоденнику”, що за аполітичними звинуваченнями стоїть монопартійний підхід, коли аполітична позиція прирівнювалась до інакомислення, а це в умовах утвердження

тоталітарного режиму було не меншим злочином, ніж інші політико-партійні уподобання.

Більшовики розглядали освіту в контексті політичного процесу і наголошували на тому, що в епоху диктатури пролетаріату будь-який аполітизм є шкідливою політикою, тому педагогічні конференції почали закінчуватися “Інтернаціоналом”. Навіть зовнішня атрибутика і атмосфера педагогічних з’їздів та конференцій засвідчували зміни у суспільстві, адже раніше на педагогічних курсах вчителі співали “Заповіт” Т. Шевченка. Тобто це означає, що і вся освітня діяльність інтелігенції розглядалася з політичної точки зору. Педагог повинен був встановити зв’язок закладів освіти із партією, сам стати комуністом. Єдиноправильною політичною позицією в умовах тоталітарного режиму була підтримка комуністичної партії. Але й це не врятувало життя націонал-комуністам.

Про не підтримку інтелігенцією більшовиків говорили тоді відверто на всіх рівнях влади. Освітня галузь фактично була у руках інтелігенції, яка не сприйняла владу комуністичної партії, залишалась на старих ідеологічних позиціях, адже вона була освічена і не хотіла йти тільки за гарними промовама. Взагалі, оцінюючи стан різних галузей господарства, представники радянської влади відмічали, що спадщина освітньої сфери виявилася найбільш тяжкою. На наш погляд, така позиція інтелігенції по відношенню до радянської влади була цілком закономірною. Оскільки поряд із ідеологічним фактором на позицію, становище інтелігенції в суспільстві впливає і фінансовий аспект. А до середини 1920-х рр. ні один із них не міг задовольняти всіх представників української інтелігенції, в тому числі і вчителів.

Доцільно буде порівняти середню заробітну плату вчителів у СРСР та в інших державах Європи і світу. У 1924 р. була проведена анкета, де всі фінансові розрахунки проводилися відповідно до курсу американського долара, і були отримані такі результати:

Середня зарплата учителів країн Європи і світу

Держава	Вартість продуктового набору	У 30-річному віці			У 50-річному віці		
		Місячний оклад	Показник реальної зарплати	Місцевид-ви	Місячний оклад	Показник реальної зарплати	Місцевид-ви
Англія	2,16	98,0	45	2	155,0	72	2
Бельгія	2,00	36,00	18	10	42,00	21	15
Болгарія	1,10	10,80	10	17	13,70	12	17
Німеччина	1,93	40,00	21	8	56,00	29	11
Голландія	2,20	84,30	38	4	108,60	49	4
Іспанія	2,01	38,88	19	9	77,70	39	7
Італія	1,99	23,90	12	15	31,70	16	16
Китай	1,57	51,00	32	6	51,00	32	8
Латвія	1,50	15,30	10	16	48,00	32	9
Литва	1,45	21,60	15	13	30,60	21	14
СРСР	2,10	13,00	6	19	13,00	6	19
Румунія	1,18	16,17	14	14	27,55	23	12
США	2,35	100,0	43	3	200,00	85	1
Фінляндія	1,67	48,00	29	7	75,00	45	5
Франція	2,00	33,00	17	11	44,00	22	13
Чехослова- ччина	1,80	28,30	16	12	52,80	29	10
Швейцарія	1,54	83,02	54	1	93,45	61	3
Швеція	2,21	70,70	33	5	88,80	42	6
Югославія	1,55	15,00	10	18	19,00	12	18

Згідно з наведеними даними вчителі, які працювали в СРСР, мали найнижчий рівень матеріального забезпечення порівняно з іншими державами світу. Ті держави, де рівень матеріального забезпечення освітян був найвищим мали значно кращі показники освіченості народу ще напередодні Першої світової війни.

Більша частина вчительства України перейшла на бік радянської влади лише на початку 1925 р. в умовах збільшення державного фінансування загальноосвітніх закладів, що значно поліпшувало матеріальне становище вчительства, однак з середини 1920-х років посилювався ідеологічний тиск на учителів з боку владних структур. Все ж таки заробітна плата учителів зростала дуже повільно, і це не давало змоги задовольняти їм свої життєві потреби.

Політична активність інтелігенції у роки утвердження радянської влади на території радянської України трансформувалась у національну активність. Це було зумовлено змінами політичного режиму в Україні, оскільки посилення монопартійних тенденцій не створювало можливості для повноцінної політичної активності, враховуючи різні політичні уподобання. Про національне громадсько-політичне життя в Радянській Україні після вимушеної самоліквідації останньої незалежної партії – Української комуністичної партії в 1925 р. та після серії закритих політичних процесів як проявів перманентного, хоча й поки що не дуже широкомасштабного терору, не могло вже бути й мови.

Позиція учителів мала надзвичайно важливе значення для радянської влади, учителі були значною, а на селі – іноді єдиною культурною силою, яка мала політичний вплив серед населення. Учительські з'їзди були оглядом вчительства партією, тому що на учителів покладалось завдання бути провідником партійного впливу на село. У січні 1925 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд учителів, в роботі якого взяли участь 231 вчитель з України. У декларації, яку прийняв з'їзд, зазначалося, що вчителі повністю покінчили з аполітичністю і визнають над собою партійне керівництво. На вчительських з'їздах 1925 р. представники радянської влади досить часто висловлювали своє негативне ставлення до представників української еліти.

Й. Сталін прекрасно усвідомлював, що рух в Україні за українську культуру був небезпечний для стабільності позицій радянської влади. Після розмови з О. Шумським він написав листа Л. Кагановичу, в якому наголошував, що при слабкій позиції корінних комуністичних кадрів в Україні – цей рух, який очолювала не комуністична інтелігенція, може місцями набути

характеру боротьби за відчуження української культури і громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характеру боротьби проти “Москви”, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення – проти ленінізму. Цю небезпеку він вважав реальною в Україні.

Ставлення комуністичної партії до української інтелігенції характеризувалось недовірою і в подальші роки, що було однією із причин контролю тих сфер, де вона була задіяна. Згідно з текстом постанови політбюро ЦК КП(б)У “Про роботу серед української інтелігенції” від 23 лютого 1926 р. Наркомату освіти було доручено проводити активну лінію по притягненню української інтелігенції й її розшарування, використовуючи, зокрема, апарат ДВУ, Головнауки та ін.

По відношенню до політики українізації освіти щодо інтелігенції з’явилась тоді своєрідна класифікація, згідно якої умовно виділялось чотири групи: по-перше, російська інтелігенція з виразно русифікаторськими тенденціями, для якої “никакого украинского языка не было, нет и не может быть”; по-друге, суто українська інтелігенція з типу націонал-патріотів, яка обережно і з недовірою ставилась до всіх заходів у справі українізації; а наступні дві групи ніби знаходяться між попередніми – тобто, росіяни, які приймають “малоросійство”, і українці, які шанують російську культуру.

Тут потрібно дещо уточнити позицію української інтелігенції, яка з підозрою і недовір’ям ставилась до офіційно проголошеної політики українізації. Наприклад, талановитий український педагог В. Дурдуківський стверджував, що підозріле ставлення було до державної політики, а проти самої ідеї українізації він не виступав. І це зрозуміло, адже ідея національного виховання, національної освіти була для нього справою всього життя. Він у роки національно-визвольних змагань активно працював у Товаристві шкільної освіти, шкільній комісії з підручників для початкової школи при Міністерстві освіти УНР, брав участь у розробці “Проекту єдиної школи на Україні”, зрештою був директором Першої української гімназії ім. Т. Шевченка, яку в 1921 р. було перетворено в семирічну трудову школу ім. Т. Шевченка.

Популярність школи і її авторитет, як педагогічного і науково-методичного осередку з кожним роком зростала, особливо з 1925/26 навчального року, коли школа почала діяти як досвідна школа при Науково-Педагогічній Комісії ВУАН. У цій школі працювали: Й. Гермайзе, Г. Холодний, О. Гребенецький та інші. Часто відвідували відомі люди з київського культурного кола, серед них: С. Єфремов, Л. Ревуцький, М. Грінченко, А. Ніковський, М. Зеров. Передова українська громадськість усвідомлювала, що розвиток шкільництва визначає майбутнє цілих поколінь, і тому прагнула зберегти вплив у цій сфері, хоч це було і нелегко. Тож справедливим є висновки Б. Кравченка, що успіхи українізації були не наслідком постанов, законів, правил і загрози звільнення (хоча ці чинники також відігравали певну роль), як наслідком того, що ця політика узаконила потік енергії й ентузіазму тисяч місцевих активістів.

Більша частина національної інтелігенції вже не була активним учасником політичного життя. Вони не займали урядові посади, оскільки це було пов'язано з партійною приналежністю. А відсоток у КП(б)У був надто мізерний. Але український національний дух не зник із життя інтелігенції. Аполітичність не означала зречення від національних ідей. Ці ідеї вона намагалась нести в народ.

Інтелігенція, керуючись бажанням працювати задля майбутнього нації, намагалася утвердити принцип аполітичності школи, забезпечивши тим самим розбудову нової школи з урахуванням національних засад розвитку. Аполітичність лише до певної міри забезпечувала можливість для реалізації тих принципів освіти, які були застосовані в роки діяльності національних урядів. Все ж таки високий рівень національної активності інтелігенції був основою для самовідданої, усвідомленої, жертвовної праці в роки офіційно проголошеної політики українізації.

І в цьому випадку, підтримуючи погляди Р. Шпорлюка, націотворення та націоналізм слід розглядати як політичні з самого початку, навіть тоді, коли ті, хто бере участь у національному русі, заперечують будь-які свої політичні наміри чи не надають своїм діям політичного значення, чи наполягають на

тому, що їхньою метою є наукова інтерпретація народної культури, фольклору чи місцевої історії.

Українська інтелігенція залишалась політично активною в еміграції, а та, що залишилась, національну активність протиставила політичній активності більшовиків. Існував і ще один важливий момент – це політично активні націонал-комуністи, які теж стали жертвами терору і репресій. Така трагічна доля покоління української інтелігенції лише зайвий раз засвідчує високий рівень політичної свідомості, а звідси – небезпеку її діяльності для цілісності СРСР.

Політична лояльність по відношенню до більшовиків з боку інтелігенції виявлялась до тієї міри, доки вона мала можливість свою творчу діяльність спрямувати на збагачення національних досягнень в освітній, науковій сфері, забезпечуючи тим самим націю інтелектуальним продуктом.

У той час, коли влада намагалась залучити всіх учителів до професійної спілки робітників освіти (Робос), київські педагоги засновують Науково-педагогічне товариство при Українській академії наук під головуванням О. Корчак-Чепурківського, хоч тут уже і працювала науково-педагогічна комісія під керівництвом В. Дурдуківського. Вона широко розгорнула свою діяльність і лише за 1926 р. за консультацією сюди звернулося 800 учителів та студентів. Це товариство до 1927 р. об'єднало 173 педагоги м. Києва. Маючи на меті вивчати проблеми педагогіки і сприяти розвитку її як науки, поширювати педагогічні знання в Україні, об'єднувати педагогів теоретиків і практиків, члени товариства прагнули посісти самостійне місце в освітньому просторі і вільно займатись педагогічними проблемами школи. Збереження автономних прав товариства від втручання в його діяльність контролюючих організацій Наркомосвіти неодноразово ставало предметом обговорення у приватних бесідах членів цього товариства.

Інтелігенція намагалась зберегти за собою право на вільну від партійно-державного контролю освітню діяльність. Товариство мало на меті зміцнити і розширити контакти з іншими науково-педагогічними закладами м. Києва і

м. Харкова, встановити контакти з відповідними осередками в інших містах України.

За свідченням С. Єфремова, науково-громадська педагогічна організація серед учительства м. Києва мала добру репутацію, а також була популярна серед громадянства і серед учнів. Авторитет товариства забезпечували відомі у педагогічній та освітянській галузі люди – В. Дурдуківський, Г. Іваниця, В. Дога, О. Дорошкевич, Й. Гермайзе та ін. На публічних зборах, засіданнях завжди обговорювали актуальні проблеми шкільної освіти.

Такий ентузіазм та ініціатива інтелігенції були не потрібні тоталітарному режимові, швидше була необхідна безоглядна і цілковита публічна підтримка гасел більшовицької партії. Згодом у ході політичного процесу над “Спілкою визволення України” (СВУ) члени цього товариства фігурували як основні винуватці.

Так звана, політично нейтральна позиція педагогічної інтелігенції в умовах становлення тоталітарного режиму означала не що інше, як намагання вберегти освітню сферу і свою професійну діяльність від підпорядкування інтересам правлячої комуністичної партії, яка була ядром і знаряддям радянського тоталітаризму. У 1929 р. 92,6% вчителів не належали ні до партії, ні до ЛКСМУ, а тих, що були членами чи кандидатами КП(б)У, нараховувалось усього 2119 або 3,3%. Серед вчителів-чоловіків відсоток партійних підвищився до 5%, а серед жінок знизився до 1,8%. Це є також свідченням того, що й сама інтелігенція не виявляла великого бажання стати до лав КП(б)У.

Іноді доходило навіть до такого абсурду, що відомого педагога, автора численних підручників Я. Чепігу з нагоди його ювілею фактично нагородили прийняттям до партії. До партії педагог так і не пристав, залишаючись щирим українським педагогом, а “балансувати” доводилось, щоб вижити.

Загалом, у здійсненні реформ у сфері національної політики не останню роль відіграли зовнішньополітичні обставини. Більшовики звернули увагу на національно-визвольні рухи, які могли б привести до виникнення революційних ситуацій в капіталістичних країнах, оскільки сподівання на світову революцію

в міру стабілізації міжнародних відносин ставало все менше. Зважаючи на те, що частина територій, які населяли українці, входила до Польщі, Чехословаччини та Румунії, радянський уряд був не проти, щоб використати українське населення в ролі революційного ферменту. На конгресі Комінтерну українське питання визнавалось як одна з найбільш важливих проблем у Центральній Європі, вирішення якої диктувалося інтересами революції в Польщі, Чехословаччині та Румунії. А вирішувалась вона, на думку більшовиків, відокремленням українських територій від інших держав. їх союзом з радянською Україною і через неї з Радянським Союзом. Тому потрібно було показати, що українці мають значну політичну і культурну автономію, і їх зв'язок з Росією є добровільний та такий, що сприяє розвитку України.

У середині 1920-х рр. перспективи здавалися обнадійливими. Діяльність на посаді наркома освіти спочатку О. Шумського, а потім і М. Скрипника у період національної реформи теж відіграли важливу роль у питанні об'єднання зусиль української громадськості. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність з часом стане реальною.

Державницькі ідеї та розвиток національної освіти перебували в одній площині націотворення. І коли на запрошення урядових діячів з Галичини та з-за кордону приїздять викладачі для розбудови української освіти, то це свідчить, що ґрунт для такої діяльності в середовищі національної інтелігенції був давно готовий. В Галичині, наприклад, в цей час престижно було бути вчителькою. Якщо раніше жінок висміювали через те, що вони не вміли елегантно одягтися та не дбали про свій зовнішній вигляд, то тепер учителька байдужа до народної справи могла стати посміховищем у товаристві прогресивних жінок.

Розгортання національних процесів в українському суспільстві у майбутньому могло б спричинити відокремлення України. Тому репресивні органи виявляли увагу до настроїв у середовищі української громадськості особливо у роки проведення політики коренізації.

О. Рубльов і Ю. Черченко стверджують, що прагнення об'єднання усіх гілок української нації та етнічних територій в єдиній національній державі було основою діяльності прорадянської галицької інтелігенції і визначило її трагічну долю за умов сталінщини.

Акцентуючи увагу на тому, що діяльність буде мати позаполітичний характер, цим самим інтелігенція намагалася відвернути увагу від свого політичного минулого і мати можливість працювати у культурній, науковій сфері для свого народу. Свою політичну позицію хотіли представити у лояльності до радянської влади, незважаючи на ідейні розбіжності з комуністичною партією.

Ситуація різко змінилась після 1929 р., коли арештовували українську інтелігенцію у зв'язку із процесом над міфічною СВУ. Ю. Шаповал зауважував, що для участі у процесі було відібрано 45 осіб, але насправді судили цілу епоху 1917 – 1920 років, коли було здійснено спробу побудови української державності, її світогляд, філософію, а окремі обвинувачені, які в минулому були відомими політичними діячами, повинні були символізувати цю епоху. Процес замислювався “як пролог до фізичного і морального терору проти українства”.

Потрібно також мати на увазі, що протягом 1920 – 1930-х років відбувалися зміни в середовищі самої інтелігенції. Як стверджує Г. Касьянов, утворювався принципово новий тип інтелігенції, для якої мораль базувалася виключно на класових цінностях, тип мислення її був тоталітарним, а служіння державі, яка нібито уособлювала собою народ, імперативом існування.

Інформація про вчителів постійно збиралась шляхом опрацювання анкетних даних, де основне місце відводилось партійній належності та соціальному походженню. До уваги брали також педагогічний стаж вчителів, оскільки більшість із них розпочали свою діяльність задовго до подій 1917 р. і працювали у часи розбудови національної школи. З цього приводу досить цікавими є матеріали архіву, які містять відомості про педагогічний персонал шкіл м. Києва станом на 1933 р.:

Національність педагогічних працівників

українці	росіяни	євреї	поляки	інші
1899	324	593	59	87

Освіта педагогічних працівників

вища	середня	технікум	гімназія	робфак	курси
681	883	501	344	151	402

Педагогічний стаж

До 1 р.	До 3 р.	До 5 р.	До 7 р.	До 10 р.	Більше 10 р.
180	320	344	317	541	1260

Педагогічний персонал складався в основному із старої інтелігенції, тобто це кадри підготовлені до встановлення радянської влади в Україні. Значна їх кількість була тією свідомою частиною інтелігенції, що працювала у роки національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

Можна припустити, що приблизно такою ж була ситуація і на усій території Радянської України. І це не могло не турбувати той тоталітарний режим, який щороку посилювався. Політичність інтелігенції стала можливою тільки у межах підтримки правлячої партії, її ідеології. І такий підхід до педагогічних кадрів в першу чергу відобразився на керівництві шкіл. Освітній і партійний критерії відносно директорів у 1933/34 навчальному мали досить цікавий вигляд, причому не на користь освітнього. Склад директорів неповних середніх шкіл в селі характеризується такими даними: із 6 400 осіб вищу педагогічну освіту мають лише 25, 6% директорів, середню – 69,4 %, нижчу – 5 %; з них 21 % – члени КПУ, 20% – комсомольці, при цьому педагогічний стаж менше трьох років мали 25,8 % директорів. У міських неповних середніх школах вищу освіту мали 42 % директорів, членів КПУ – 35 %, комсомольців – 13,5 %, педагогічний стаж понад три роки у 82, 6 % осіб. Із загальної кількості директорів повних середніх шкіл у сільській місцевості вищу педагогічну освіту мали 57,7%, комуністів – 41,4 %, комсомольців – 10%, педагогічний стаж понад три роки – 76,7%. У міських повних середніх школах вищу педагогічну

освіту мали лише 50 % директорів, членів КПУ – 61%, комсомольців – 6,2%, стаж понад три роки – 84 %.

Офіційні дані свідчать, що на середину 1930-х рр. майже 10% педагогів України вважалися “класово-ворожими елементами”, а в окремих районах більше третини. Можна погодитись із думкою науковців, що суть і масштабність катастрофи полягала не лише в чисельності жертв, а також в руйнації інтелектуального потенціалу, навіть цілого духовного пласту, котрий залишився в Україні після жовтневого перевороту.

Отже, аполітичність значної частини української інтелігенції була вимушеною і насамперед засвідчила її бажання зберегти освіту поза впливом більшовицької партії. По суті, українська інтелігенція за маскою аполітичності зберігала свідому національну політичність і фактично стала на шлях боротьби за українську державу, в тому числі і в освітній сфері. Проте розвиток освіти, реформування цієї сфери завжди було політичним питанням. А в умовах утвердження монопартійного комуністичного тоталітарного режиму освітня діяльність української інтелігенції розглядалася тільки з політичної, ідеологічної точки зору. Частина української інтелігенції змушена була емігрувати за кордон, але і там вона продовжувала освітню діяльність, намагалася підтримувати стосунки з тими освітянами, які працювали на території Радянської України.

Значна частина інтелігенції вбачала вирішення проблеми освіченості українського народу, побудови національної освіти основою процесу націотворення. Але в Радянській Україні освітня діяльність інтелігенції перебувала під впливом партійних та державних органів, що змусило освітян приховувати свідому національну позицію за маскою аполітичності.

§ 1.3. Шкільна освіта та українське націотворення

Освіченість усіх членів суспільства є однією із визначальних ознак модерної нації. Провідні дослідники феномену націй та націоналізму, зокрема Е. Гелнер та Е. Сміт, зазначають, що обов'язкова стандартизована державна система освіти відіграє важливу роль у процесі формування і функціонування модерної нації.

З огляду на те, що освітній фактор є досить впливовим у складному і багатоаспектному процесі націотворення, ми, напевно, можемо говорити навіть що про формування такої нації мова може йти тоді, коли система освіти виконує комунікативну функцію консолідації суспільства і є середовищем зростання національної еліти. Основними критеріями, які впливають на виконання таких функцій, ми виділяємо масовий характер, що забезпечує загальний доступ до освіти усім членам суспільства, а також національний зміст освіти, тому що в модерну добу освіта визначає ідентичність людини. При цьому саме школа є досить впливовою інституцією, оскільки культура, яка передається через школу, а не та що передається на місці, в локальній спільноті, визначає корисність, чесність і самоповагу сучасної людини.

Також потрібно врахувати, що освіта у модерну добу перестає бути спеціальністю, вона стає передумовою для набуття будь-якої спеціальності, де кожен є фахівцем. Відповідно, освіта значною мірою впливає на добробут громадян, нації і держави в цілому. Аналіз розвитку освіти відповідно до названих критеріїв дає змогу краще зрозуміти сутність і проблеми процесу українського націотворення.

Становище освіти, розвиток українського шкільництва на підросійській території у період царського самодержавства перебували у складних умовах з точки зору націотворчого процесу. Початкові школи на підросійській території України з кінця XIX ст. характеризувались тим, що перебували у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. На початок 1897 р. в українських губерніях діяло 13 424 початкові школи, в яких навчалось 703 670 учнів. Ці школи розподілялися за відомствами

так: Міністерство народної освіти (5349 шкіл / 338 326 учнів), церковно-приходські (8061 шкіл / 314 452 учнів), інші відомства (14 шкіл / 892 учня). Незважаючи на різну підпорядкованість, зміст освіти в них майже не відрізнявся і визначався принципами православ'я, самодержавства, становості, класової, національної та статевої нерівності. Окрім того, мережа шкіл не була розвиненою і не забезпечувала принцип масової освіти, тобто значна частина дітей не могла навчатися в школі.

Нижчі початкові школи існували на підставі статуту 1874 р. і охоплювали парафіяльні школи, сільські двокласні школи та сільські однокласні школи. Уряд більше сприяв церковно-приходським школам з їх обмеженою програмою. Програма однокласних шкіл включала читання, писання, арифметику до дробів, Закон Божий. В процесі навчання вводились елементарні відомості з історії природознавства й географії.

У двокласній школі перші три роки навчання дорівнювали за програмою і правами однокласній школі. Четвертий і п'ятий роки навчання становили другий клас. Там викладалася граматики, закінчувалася арифметика (дроби), геометрія, географія Росії, історія Росії й природознавство. Крім того, було малювання й креслення (елементарне), гімнастика й військова муштра.

На 1 січня 1915 р. в Україні діяло 21 104 початкові школи. У них навчалось понад 1,5 млн учнів; 57,4% шкіл було підпорядковано Міністерству народної освіти, 42,1% – церковному відомству, 38,9% від загальної кількості усіх початкових шкіл становили земські школи.

Зміст освіти у таких школах був далеким від національного, оскільки навіть заборонялось навчати рідною мовою. Мережа навіть таких шкіл була зовсім недостатньою, щоб поліпшити рівень освіченості українського народу. Окрім того, що шкіл не вистачало, успіхи були невеликі через російську мову навчання. На розвиток українського національного шкільництва негативно впливали політичні переслідування української мови і взагалі української культури. До 1917 р. школа в Україні була зняряддям русифікації, пригніченням людського і національного в розвитку особистості.

Загальноєвропейські тенденції розвитку національної освіти в Україні поступово почали впроваджуватись у шкільне життя завдяки ініціативі та самовідданій праці національно свідомої інтелігенції. Її прагнення вплинути на зростання освітнього рівня народу, на формування ідентичності народу можна побачити ще у діяльності Б. Грінченка. Той факт, що Б. Грінченко читав селянам не лише рідну літературу, а й переклади з У. Шекспіра, В. Шиллера, Софокла та інших світових класиків, свідчить про наміри освічувати український народ відповідно до здобутків світової літературної спадщини. Такий напрям реформування освіти у масових масштабах був можливий за умови створення і підтримки зі сторони власної держави.

Спираючись на досягнення національної і світової педагогічної науки, у роки діяльності національних урядів проходили значні зміни у сфері освітнього будівництва. Українська шкільна освіта у 1917–1920 рр. зусиллями української інтелігенції наповнювалася національним змістом. У цей період були розроблені головні принципи єдиної національно-демократичної школи: вільна, єдина, безплатна, обов'язкова, світська, трудова, сумісна, автономна, національна, заснована на засадах українознавства. Розробки програм, планів і навчальної літератури були спрямовані на виховання національно свідомого покоління, враховуючи загальноцивілізаційні виміри, що у той час панували в Європі. “Проект єдиної школи на Україні”, остаточно доопрацьований під керівництвом П. Холодного в 1919 р. у Кам'янець-Подільському, був використаний комісіями з реформування школи у Чехо-Словаччині та більшовицькою владою в Україні.

Створення і подальше постійне функціонування освітньої системи, яка, зрештою, і має забезпечувати масовий характер освіти в модерний період, стає справою держави. Оскільки, як справедливо зазначив Е. Гелнер, для будь-якої організації, окрім держави, така система є надто великою і витратною. Тому лише держава здатна нести такий величезний тягар, саме вона єдина є також настільки потужною, щоб контролювати цю життєво важливу функцію. Центральна Рада, уряди Гетьмана та Директорії хоч і надавали належну вагу

освіті, але в умовах політичної та економічної нестабільності не змогли повністю реалізувати освітні програми.

Коли мова йде про масовий характер освіти, то в першу чергу це стосується мережі шкільництва. Розвиток системи шкільної освіти має визначальний вплив на формування сучасної національної спільноти. Освіта загалом і шкільна зокрема поєднує процес передачі духовної спадщини і сильно впливає на вироблення стратегії розбудови майбутнього нації і держави. Шкільне питання, як зазначав Отто Бауер, – одне з найважливіших з-поміж усіх національних питань, бо загальна національна освіта – одна з найміцніших опор нації. Вона має основоположне значення для передачі великих всеосяжних традицій, що забезпечують єдність нації. Такої ж думки дотримується і Е. Сміт, який вважає, що згуртування людей однієї національності досягається завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти. При цьому основна увага зверталась на освіту народу, з якою безпосередньо були пов'язані питання мови, культури, історичної пам'яті.

Роль освітнього фактору у процесі формування української модерної нації є безумовно дуже важливою. Розвиток системи освіти кожного народу, в тому числі і українського, – це результат його попередньої історії, результат соціально-економічних, політичних і культурних відносин. Завдання і цілі освіти, форми і типи шкіл, зміст, програми і методи визначаються історичними реаліями, суспільними потребами, станом науки, техніки, культури та рівнем розвитку шкільної справи і педагогіки. Проте значною мірою все залежить від освітньої політики держави.

У цьому випадку слушною є також думка Е. Гелнера про те, що освітня система є надто великою і витратною для будь-якої організації, крім найбільшої з усіх – держави. Лише держава здатна нести такий величезний тягар, саме вона єдина є також настільки потужною, щоб контролювати цю життєво важливу функцію. Держава контролює якісний рівень освітньої індустрії тому, що в модерну добу вона є найважливішою, адже фактично її роль зводиться до виробництва життєздатних і корисних членів суспільства. І в такому випадку

масового характеру освіти набагато вагомішими є сутнісні, змістовні характеристики освіти.

Ми схильні дотримуватись думки, яку проголосив Е. Сміт, що на фундаментальному рівні націю можна розглядати як духовну спільноту громадян. Тоді й освіту потрібно перш за все розглядати як фактор впливу на формування нації саме у такому вимірі.

Принципи побудови школи проголошені у 1917–1920-х рр. були спрямовані на те, щоб народна школа служила інтересам народу. Ті зміни, які були започатковані і почали активно впроваджуватись в роки діяльності національних урядів стосовно поширення мережі початкових і середніх освітніх навчальних закладів, усе ж таки найсприятливіші умови отримали в роки радянської влади в Україні. Радянська школа теж була народною, але з іншим суттєвим акцентом – вона мала служити інтересам партії, пролетаріату. І в цьому принциповому питанні були закладені потенціальні проблеми змістовної, духовної сторін освіти багатогранного процесу націотворення.

Адже радянська політична система вимагала і відповідного виховання молодого покоління, комунікації суспільства, реорганізації попередньої системи освіти. Більшовицька доктрина соціалізму з її принципами державної власності на засоби виробництва, монопартійною системою влади, комуністичною ідеологією суспільного розвитку поставила на порядок денний значення суспільного виховання, яким передбачалося усунення ролі сім'ї і зосередження навчально-виховного процесу у закладах закритого типу (дитбудинках, трудових школах, інтернатах, колоніях тощо).

У 1921 р. у Харкові опубліковано “Порадник із соціального виховання дітей”, який фактично був конкретною програмою запровадження основних напрямів і принципів реформування шкільної освіти. “Порадник” визначав нову мету освіти – соціальне виховання дитини, узгоджене з вимогами дитини до соціального оточення. Основою пізнання мала стати історія праці та її організація. Підхід до організації навчання у школі базувався на тому, що діти – це майбутні члени комуністичного суспільства. Тут були плани занять з історії

культури та політграмоти. У той час як освітня політика національних урядів базувалась на принципах української педагогіки, що освіта має прокласти шлях до усвідомлення народом себе як національної спільноти, то догмати комуністичної влади, які насаджувались у всіх сферах суспільно-політичного життя, в тому числі й освіти, упродовж 1920–1930-х рр. суперечили підходам розбудови національної освіти, закладеним прогресивними діячами освіти в період національно-визвольних змагань.

Більшовики, поставивши за головну мету освіти і виховання створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який базується на розумінні законів розвитку природи і суспільства, фактично завідомо заклали внутрішній конфлікт із українським суспільством. Завдання органів виховання і освіти полягало в тому, щоб бути зброєю диктатури пролетаріату для знищення класового суспільства і створення нового, виконувати функції провідника принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські прошарки працівників з метою виховання поколінь будівників нового комуністичного суспільства. Вся освіта УРСР мала бути проникнута духом пролетарського інтернаціоналізму.

Ознайомившись із постановою пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. ми дійшли висновку, що Комуністична партія, поставивши перед “Українською пролетарською державою” важке завдання створити українську соціалістичну державність, одним із найголовніших завдань розглядала радянізацію української народної школи, бо вважала, що інакше вона “неминуче стає цитаделлю українського націоналізму”. Виходячи із поставленої мети, головне завдання партії на майбутній період у галузі освіти полягало в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її на знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства.

Зміст освіти розглядався з позицій партійно-радянського державотворення. У змісті шкільної гуманітарної освіти поступово утверджувався класовий

підхід. Вузькокласові цінності радянського тоталітарного режиму витіснили духовні цінності (свободи, правди, істини). Школа повинна була виховувати нове покоління людей комуністичного суспільства, формувати у молоді “психологію колективізму”, а у вивченні предметів мав панувати культ загальносоюзної культури.

Зміни в національній політиці більшовиків, які, на думку Я. Дашкевича, відбулися під натиском української національної стихії на партію, дещо вплинули на ситуацію в освітній сфері. Якщо точніше, то багато сучасних українських істориків вважають, що саме у галузі освіти наслідки українізаційного курсу були найпомітнішими. Це відкрило можливості до подальшої стандартизації мови і широкого впровадження її у навчальний процес, перетворювало на засіб комунікації національної спільноти.

Однак існували регіональні відмінності, які безпосередньо позначилися на процесі формування освітньо модерної нації. Мова йде про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням учнів українськими навчальними закладами в окремих губерніях станом на 1 жовтня 1923 р.:

Забезпечення українського населення рідномовними школами

Губернії	% укр. населення	% укр. шкіл	% укр.-рос. шкіл	% рос. та шкіл ін нац.
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Катеринославська	78,5	54,9	14,3	30,8
Полтавська	92,9	97,7	–	2,3
Київська	76,8	92,4	–	7,6
Чернігівська	87,9	53,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1	11,3
Подільська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

Наведені дані свідчать, що кількість українських шкіл переважала кількість українського населення у Полтавській, Подільській і Волинській губерніях. У решті губерній це співвідношення було протилежним, а у Донецькій губернії школу практично ще не було українізовано. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижчим, ніж відсоток українського населення на 11,2%. В ході українізації досить гострим було питання і про те, якою мовою навчати дітей – чи за ознакою національної належності, чи за ознакою вільного вибору дитини та її батьків.

Упродовж декількох років відбулися певні зміни в шкільній мережі щодо питання рідномовного навчання. Цікавою буде і інформація про певні відмінності у співвідношенні сільських і міських шкіл у 1925/26 навчальному році:

Національні школи в Радянській Україні

Кількість шкіл у 1925/26 н. р., %						
	Укр.	Рос.	Укр.-рос.	Євр.	Пол.	Інших
У місті	43,8	20,8	16,7	10,2	2,4	6,1
В селі	81,9	6,1	4,4	1,1	1,0	5,5
Разом	79,1	7,1	5,3	1,7	1,1	5,7

Тобто, ми бачимо, що відсоток українських шкіл у селі майже в два рази перевищував кількість таких шкіл у місті, де переважно зосереджувались російські та школи інших національних меншин, що загалом відображало і структуру тогочасного українського суспільства в Радянській Україні в середині 1920-х років.

До того ж співвідношення чотирирічних і семирічних шкіл у національних характеристиках засвідчує, що в селі українських шкіл з чотирирічним навчанням було більше, ніж у місті:

Кількість національних шкіл Радянської України по концентрах

Кількість шкіл по концентрах, %		
Національність	1 концентр (1 – 4 р.)	II концентр (5 – 7 р.)
Українських	82,1	54,1
Російських	6,2	15,7
Укр.-рос.	3,9	17,1
Єврейських	1,2	5,8
Польських	1,1	0,8

У межах загальної статистики простежуються певні відмінності між українізацією школи у місті та на селі й в окремих регіонах України. Так, у 1925/26 навчальному році шкіл соцвиховання з українською мовою викладання у містах було 43,8%, на селі – 81,9%, а всього 79,1%. Шкіл з російською мовою викладання у містах було 20,8%, а на селі – 6,1%, всього – 7,1%.

В цілому, у 1927 р. 82 % шкіл були українізовані – їх відвідувало 76% загальної кількості учнів республіки. Того ж року у містах діяло 49% українських шкіл з 42% міських учнів. Особливе значення мало поширення української освіти у такому зрусифікованому регіоні, як Донбас. Тут загальні показники були дещо скромніші, але з урахуванням початкового стану та етнічного складу населення вони можуть розглядатися як оптимальні досягнення. Якщо 1923 р. у міських районах цього регіону існувало лише по одній українській школі, то вже 1929 р. їхня кількість сягала понад третину, а кількість учнів україномовних шкіл дорівнювала половині їхньої загальної кількості.

Хоча і в цій справі було чимало проблем, особливо стосовно російськомовного населення, ми не можемо не погодитись із думкою, що наявність розвинутої україномовної інфраструктури, до якої належали і школи (інститути, преса, театри), призупинила процес русифікації населення у великих містах Сходу і Півдня України. Однак вирішення мовного питання є

лише однією із складових багатоаспектного освітнього процесу.

Варто звернути увагу і на такий принцип організації шкільництва, як фактично розподіл на міський та сільський тип школи. Де перший був спрямований на індустріальну працю, а другий – на працю селян. Застосування такого принципу, на нашу думку, негативно впливало на процес націотворення, оскільки поглиблювало різницю між містом і селом.

Згідно з навчальними планами, які були розроблені в НКО, заняття в школі I концентру розподілялись таким чином:

Навчальний план для шкіл I концентру

Навчальні дисципліни	I гр., кількість годин	II гр., кількіс ть годин	III гр., кількіс ть годин	IV гр., кількіс ть годин
Розвиток мови(письмо, читання, 3-4 гр. – рос. мова). Розмови, спостереження, екскурсії, обслідування, практичні роботи, ліпка, аплікація, малювання	11	11	13	13
Лічба й міра	5	5	5	5
Фізвиховання	3	3	3	3
Співи	2	2	2	2
Громадсько-корисна праця та робота дит. організацій	3	3	3	3
Праця в майстернях	–	–	2	2
Разом тижневих годин	24	24	28	28

У міських та сільських школах II концентру предметний погодинний розподіл мав деякі відмінності і виглядав таким чином:

Навчальний план для міських шкіл II концентру

Навчальні дисципліни	V гр. кількість годин	VI гр. кількість годин	VII гр. кількість годин
Суспільствознавство та географія	5(3/2)	5(3/2)	5(3/2)
Українська мова та література	4	4	4
Російська мова та література	2	2	2
Німецька мова та література	2	5	2
Природознавство	5	2	5
Математика	4	4	4
Креслення та малювання	2	2	2
Фізкультура	2	2	2
Співи	1	1	1
Громадсько-корисна робота школи	3	3	3
Робота в майстернях	3	3	3
Разом тижневих годин	33	33	33

Навчальний план для сільських шкіл II концентру

Навчальні дисципліни	V гр., кількість годин	VI гр., кількість годин	VII гр., кількість годин
Суспільствознавство та географія	5(3/2)	5(3/2)	5(3/2)
Українська мова та література	4	4	4
Російська мова та література	2	2	2

Німецька мова та література	2	2	2
Природознавство	5	5	5
Математика	4	4	4
Креслення та малювання	1	1	1
Сільське господарство	2	2	2
Фізкультура	2	2	2
Співи	1	1	1
Громадсько-корисна робота школи	3	3	3
Робота в майстернях	2	2	2
Разом тижневих годин	33	33	33

Предметно-змістовна сторона шкільного навчання теж має дуже важливе значення. Із запровадженням у 1924 р. навчання за комплексною системою, тобто коли замість окремих дисциплін учні вивчали комплекс конкретних об'єктів і явищ, які органічно пов'язані з життєвими потребами, спільними для усіх років навчання стали комплекси, тематично орієнтовані на нові пролетарські традиції. Так, "Порадник" для кожного класу щороку передбачав спеціальний тематичний комплекс – "Жовтнева революція".

На сторінках педагогічних журналів проходила дискусія про місце історії в школі. Побутувала думка, що історія є лише компонентом шкільного суспільствознавства і складається із двох частин: сучасності та минулого. Що стосується питання всесвітньої історії, то передбачалось, що основне місце буде посідати місцева історія, історія України та Росії – СРСР, а з історії країн Західної Європи потрібно використовувати лише окремі події "для зміцнення виховного впливу у напрямку інтернаціоналізму".

Загалом же, вивчення історії відбувалося в курсі суспільствознавства, який було поділено на такі сім тем: обмін між містом і селом; обробна промисловість; сільськогосподарська промисловість; історія революційного руху; світове господарство й імперіалізм; імперіалістична війна і революція в

Росії та в Україні; радянська влада та радянське будівництво.

Невід'ємною частиною єдиного педагогічного процесу було політичне виховання. Елементи політвиховання в першу чергу були тісно пов'язані із суспільствознавством, а також із іншими предметами. Увесь час перебування учня у школі мав бути підпорядкований такому принципу: здобуття знань у розрізі пристосування їх до радянського життя і радянської політики.

Оцінюючи місце освіти у процесі націотворення, ми вже зазначили, що вона значною мірою визначає ідентичність. І в цьому випадку через систему освіти поширюється комплекс цінностей, символів, міфів, традицій і спогадів, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнюють індивідів з цими ознаками, спадщиною і складниками культури.

У шкільній практиці свята, їх тематика, узгодженість із традиціями народу впливають на формування національної ідентичності. Таким чином відбувається можливість визначити для учнів широку національну ідентичність.

Характерною рисою реформування освіти в роки радянської влади і неодмінною частиною життя школи стали свята, які виконували роль певного громадського чинника. Відповідно до програм "Порадника по соціальному вихованню" у процесі навчання передбачався перелік свят у душі нових більшовицьких традицій. Серед них – жовтнева революція, як свято працюючих робітників і селян; інтерпретація Шевченківського свята з прив'язкою до лютневої революції, тобто Шевченко – борець проти царя і поміщиків, а лютнева революція трактувалась як початок здійснення заповітів Шевченка; Жіночий день, для святкування якого пропонувалось проведення шкільних зборів, а для бесіди – тема про важку працю матері; проведення загальношкільного святкування дня Паризької комуни як попередниці жовтневої революції (паризькі комунари – попередники героїв нашої жовтневої революції); Перше травня (участь у громадській маніфестації, співання Інтернаціоналу, пояснення гасла "Пролетарі всіх країн єднайтеся"); свято весни та день Ілліча (23 квітня), участь в організації загальношкільного свята Ілліча

поряд із святом деревонасадження. Запроваджувалась традиція проводити у школах свято “Червоної ялинки”.

Запровадження ідеологічно обґрунтованого систематичного святкування відповідно до шкільних програм стало звичним явищем шкільного життя. Основна ідея та мотиви проведення революційних свят – це пропаганда (практична пропаганда) комунізму. Пролетарська спрямованість шкільних свят була направлена на досягнення єдиної мети – це виховання молодих поколінь пролетарського, комуністичного суспільства.

Свято жовтневої революції для учнів розпочиналося із підготовки тематичних малюнків, діаграм, гасел, віршів, пісень, а у семирічках видавали стінгазету. Обов’язковою вважалась участь у загальних демонстраціях на мітингах. Для дітей таке святкування не було привабливим, вони втікали від такого святкування і це були не поодинокі випадки. Демонстрації із супроводом оркестрів дещо захоплювали дітей у таких заходах. Проте, як свідчать відгуки на сторінках періодичних видань, ефект від такого святкування річниці жовтневої революції був не надто великий.

Утвердження нового комуністичного побуту відбувалося у процесі шкільного навчання і виховання через антирелігійну роботу та запровадження систематичного відзначення нових пролетарських свят. Втручання у духовне життя народу відбувалося через проникнення у систему святкових традицій народу. До 1925 р. таке антирелігійне виховання відбувалося, головним чином, у дні релігійних свят. Але такий підхід не давав бажаного для більшовиків результату, оскільки побутувала думка, що у дітей створювалася лише поверхнева антирелігійність, а не міцний науково обґрунтований світогляд.

Настрої селян щодо шкільного навчання дітей обумовлювались такими чинниками: з одного боку, бажанням, щоб їхні діти навчилися грамоти, а з іншого – школа і ті принципи, на яких вона створювалася, суперечили традиційним моральним принципам суспільства.

Непоодинокими були такі випадки, коли батьки не пускали своїх дітей до школи, оскільки антирелігійна пропаганда у школі викликала у середовищі

громади велике незадоволення. Наприклад, до школи в с. Глеваха у 1924 р., де працювало чотири вчителі, ходило всього 15 учнів, оскільки батьки не пускали своїх дітей. Відбулося навіть зібрання з цього питання, де жителі докоряли вчителям, за порушення релігійних свят і традицій під час навчання їхніх дітей у школі (наприклад, робота по великих святах).

І це в той час, коли у Радянській Україні працювали школи, де на одного вчителя було 40 – 50 учнів. Коли у класі нараховувалось більше, ніж 48 учнів ставилось питання про відкриття паралельної групи. Досить часто частина дітей залишалася поза школою, адже головним критерієм відбору учнів у такому випадку був класовий підхід. У першу чергу звільнялися від навчання діти заможних родин, у другу – так званих середняків, або ж радили навчатись у сусідній школі, якщо там є вільні місця.

Під час релігійних свят діти залишалися дома, тобто традиційне родинне релігійне святкування було для учнів більш значущим, ніж навчання у школі. Саме життя виховувало у дітей традиції, викликало певні емоції. Постало питання боротьби за так званий новий побут. Щоб послабити вплив на дітей релігійних свят пропонувалося вчителям і дітям займатися у школі звичайною щоденною роботою, а також перевести на інші робочі дні антирелігійну роботу. Місцеві органи народної освіти, спілки Робос та ЛКСМУ мали проводити кампанію за добровільну відмову учителів та учнів від відпочинку у дні релігійних свят.

Для української школи, як і для всієї української громадськості, Шевченківські роковини були об'єднуючою силою національно-визвольного руху. Як відомо, відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка у 1914 р. активізувало визвольну діяльність опозиційного руху вчителів та учнівської молоді фактично на всій території України. Міф Шевченківського свята став невід'ємною частиною консолідації нації, що знайшло своє відображення і в українському шкільництві. Досвід роботи вчителів і учнів київської першої трудової школи, яка названа на честь Т. Шевченка, починаючи з першого року існування школи, засвідчує національно об'єднуючий характер освіти. В. Дурдуківський, директор цієї школи, в своїй статті на сторінках журналу

“Радянська освіта” у 1924 р. наголошував, що тема “Шевченко” може об’єднати всю школу роботою й певним настроєм, а щороку вона мусить об’єднувати усі школи в Україні. І майбутні перспективи впливу вивчення творів Т. Шевченка бачились у тому, що діти зацікавляться його творчою спадщиною і свій живий інтерес до неї збережуть і після виходу з школи, утворять талановиту громаду дослідників Т. Шевченка й зрушать з мертвої точки справу дійсно наукового вивчення нашого найбільшого поета.

Національний характер цього свята у навчально-виховному процесі, звичайно, не міг задовольнити радянську школу, потрібно було його адаптувати до завдань пролетарської освіти. С. Єфремов наводить приклад, коли одна українська школа у 1924 р. готувала програму шкільного Шевченківського свята, то програму розглядали не лише у Політпросвіті, а знадобилось навіть остаточне затвердження ДПУ. Відповідно до більшовицьких реалій змінювалось тематичне наповнення свята. Наприклад, у 1924 р. у київській школі, де директором працював В. Дурдуківський, тема була “Шевченко – борець проти соціальної неправди”, що розкривалась у таких сюжетах: трагічна боротьба Т. Шевченка з кріпацтвом, панством, експлуатацією робітничого класу, з царизмом. Таким чином його твори розглядались як історико-політичні пам’ятки.

Свого часу ще Г. Ващенко писав про занепад і нищення у галузі освіти й морального виховання молоді у 1924–1932 рр. того, що зробила українська школа за короткий період з 1917 р. до 1924 р. Він наголошував на тому, що освіта й виховання у школах в Україні мали антиукраїнський характер тому, що у молоді всіма засобами виховувалась зневага до минулого України, до її культури, до її видатних діячів.

В українській радянській школі комуністична моральність виводилась і підпорядковувалась інтересам класової боротьби пролетаріату. В. Ленін писав, що моральність – це те, що служить зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об’єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який будує нове суспільство комуністів. Комуністична мораль – це та, яка служить цій боротьбі, яка об’єднує всіх трудящих проти всякої експлуатації, проти всякої дрібної

власності, бо дрібна власність дає в руки однієї особи те, що створене працею всього суспільства. У цьому полягала й основа комуністичного виховання, освіти і навчання, бо уся справа виховання, освіти і навчання молоді була вихованням у ній комуністичної моралі.

Шкільна освіта у сфері гуманітарних предметів, тобто вагомого фактору духовного життя, давала низький культурно-освітній рівень. Незнання іноземної мови відривало від загальноєвропейського інтелектуального простору. Зосередження програм на вивченні основ виробництва, тобто предметів фізико-математичного циклу, стало визначальним для всього радянського періоду освіти.

Ставлення батьків до школи теж було не менш важливим фактором у відносинах влади і суспільства. В основі будівництва радянської школи за принципами комуністичної доктрини був закладений і внутрішньодержавний конфлікт. Здавалося б, школа мала поєднувати народ із елітою. Від ліквідації неписьменності – до підвищення освітнього рівня народу через підручники на основі традицій та стратегічних засад державотворення, діяльність вчителя мала привести до усвідомлення народом своєї належності до єдиної національної спільноти.

На трудову школу покладалось також завдання антирелігійної пропаганди і з цією метою серед учнів утворювались антирелігійні організації, щоб втягнути дітей в боротьбу з тими, хто вірує в Бога, посіяти розлад у родині між батьками та за всяку ціну прищепити дітям матеріалістичний світогляд, – вважав С. Сірополко.

Завдання, котре ставилось перед школою, – це підпорядкувати неорганізований вплив родинного середовища організованій акції школи. Вважали, що таке підпорядкування можливе лише тоді, коли авторитет школи буде вищий або принаймні рівний авторитетові не самого середовища – родини, а й середовища позашкільного оточення в цілому. Потрібно підкоряти зовнішнє середовище виховному впливові школи.

Однак розвиток шкільництва в Україні у першій половині 1920-х рр. і

навіть до кінця 1930-х рр., коли педагогічні кадри в основній своїй частині залишалися відданими національним інтересам і традиціям, лише частково був під впливом нововведень. Згадуючи роки навчання в одній із київських шкіл, В. Ревуцький писав, що у 1925 р. більшовицька ідеологія не здобувала панівної позиції, а комсомольці ще не вели перед. Всі, хто закінчили школу до 1929 р., свою національну свідомість ставили на перше місце, і в цьому заслуга їхніх педагогів. Усі принципи розвитку радянського шкільництва продовжували втілюватись на практиці, але вже значно масовіше, у наступні роки.

У 1928/29 навчальному році було приділено значну увагу антирелігійній роботі у школі, хоч значна частина вчителів ще нічого не робила у цій сфері. Типовими були ситуації, коли переносили вихідні, у випадку збігу їх і великих релігійних свят (Великдень, Різдво), на інші дні тижня. А рівень відвідування школи в такі дні мав ще й свідчити про впливовість і якість антирелігійної роботи у школі.

Привертає увагу і організація навчального процесу. Навчальний рік розпочинався 1 вересня і тривав до 15 червня, розділяючись на три семестри. З 1929 р. було запроваджено святкування початку навчального року, яке проходило під гаслом “всі батьки й матері разом з учнем до школи”. Мета таких святкувань полягала в тому, щоб прищепити батькам почуття відповідальності за стан науки і успіхи у школі та розвинути інтерес народу до радянської школи. При цьому дуже часто на святі були присутні партійні, урядові діячі, які не пропускали можливості проголошувати перед численною аудиторією палкі промови політично-культурного змісту. У програму свята включали також організацію демонстрацій за участю учнів, комнезамів, комсомольської організації. Вміла організація таких походів мала певний ефект у плані впливу на населення.

Впроваджувались і такого роду експерименти. Навчання у школі відбувалось за системою п'ятиденки, тобто через кожні чотири дні – один для відпочинку. Старий календар на тиждень скасували, натомість було вироблено всесоюзний календар-п'ятиденку, де кожен день мав свою назву: перші чотири

дні праці – це праця, молот, серп, сніп, а п'ятий день відпочинку мав назву сонце. Такі експерименти із переходом на “п'ятиденку” свідчили про наступ освіти на традиційну культуру народу. Цілком зрозуміло, що така організація навчального процесу не узгоджувалась із звичним для більшості православних семидневним тижневим календарем.

Кількість робочих днів на рік становила 218 – 220. Радянська школа будувалася на принципах ліквідації традицій і усталених норм життя українського народу. Все це знайшло відображення в організації навчання і святкування. Великдень, Різдво та неділя були для школи звичайними робочими днями. Збереглося лише кілька святкових днів: жовтневої революції (7–8 листопада), травневі свята, як дні інтернаціоналу (1–2 травня), день Паризької комуни (18 березня), а інші революційні свята, як-от 9 січня (кривава неділя), 12 березня (скинення царату), 8 березня (день розкріпачення жінки) характеризувались розробкою комплексних тем відповідно до змісту кожного свята.

Уже на початку 1930-х рр. у публікаціях чітко вказувалося, що зміст і методи радянської школи були спрямовані на те, щоб виховувати ініціативних і діяльних учасників соціалістичного будівництва з основами марксистсько-ленінського світогляду. Запровадження у життя школи політичних тем, відзначення революційних подій, участь шкіл разом з пролетарською громадськістю у політичному житті країни стали чинниками активної роботи у справі комуністичного виховання. Як справедливо зазначив Г. Ващенко, тоталітарний характер радянської влади і комуністичної моралі став за основу найважливішої риси більшовицького ідеалу – безоглядної відданості комуністичній партії та її вождям.

Школа в Україні поступово перетворювалася на інституцію, яка служила інтересам комуністичної партії, а не українській нації. Постулати комуністичної партії стали основою радянського, в тому числі українського, шкільництва. Якщо насадження російської школи на Україні імперськими русифікаторами в перспективі позбавляло український народ своєї власної інтелігенції, то

українська радянська школа завдавала не меншої шкоди у процесі формування тієї ж таки національної інтелігенції, та й загалом у формуванні нації. Тож слушною є думка Б. Кравченка, що роль школи як чинника передавання національних цінностей, відмінних від санкціонованого радянсько-російського патріотизму, знищено, і школи з українською мовою навчання обернено у школи тільки для українців.

Важливим кроком з боку держави у плані вирішення проблеми освіченості варто вважати прийняту Центральним Комітетом ВКП(б) 25 липня 1930 р. постанову “Про загальне обов’язкове початкове навчання”. Починаючи з 1930/31 навчального року в країні запроваджувалося загальне обов’язкове початкове навчання дітей 8–10 років, а в промислових містах і робітничих селищах—обов’язкове навчання в обсязі школи-семирічки. Питання всеобучу дітей було одним із важливих і непростих у його вирішенні. При РНК УСРР було створено комітет сприяння всеобучу на чолі з В. Чубарем. Члени комітетів сприяли всеобучу, створених на місцях, здійснили облік дітей шкільного віку, організовували нові школи, допомогли обладнати шкільні приміщення.

Власне сама обов’язковість початкового навчання є само по собі позитивним фактором. Свого часу С. Сірополко писав, що обов’язковість шкільного навчання є не стільки обмеження свободи батьків, скільки забезпечення свободи дітей як майбутніх громадян. Обов’язковість навчання, себто освіти, не може шкодити свободі, а, навпаки, сприяє свободі, бо неосвічений народ не може бути вільним.

Справа полягає у тому, в яких межах держава, влада займається регулюванням і координацією освітньої діяльності. Той же С. Сірополко вважав, що такі межі повинні зводитись принаймні до таких позицій: по-перше, запровадження контролю у народній освіті шляхом встановлення конкретних вимог освітнього та морального цензу учителів, мінімуму шкільних програм та санітарних умов; по-друге, сприяння рівномірному розподілу освіти серед усіх верств народу та на всій території держави. Тобто, діяльність держави не повинна перевищувати ті межі, які мають забезпечувати рівноправність

здобуття освіти для усього населення, а також встановлення мінімального плану шкільних програм. І від цього не має постраждати свобода освіти.

І якщо впродовж 1920-х рр. не заборонялись експерименти в освітній галузі, широко використовувався різноманітний зарубіжний досвід, продовжувалися пошуки нових форм і методів організації навчально-виховного процесу, то на початку 1930-х рр. все це було відкинуто, а натомість оформилася єдина система освіти радянського зразка.

У квітні 1930 р. на всесоюзній партійній нараді пролунала пропозиція про уніфікацію системи народної освіти СРСР. Спочатку постанова ЦК ВКП (б) “Про початкову і середню школу” від 5 вересня 1932 р., а потім постанова ЦК ВКП (б) “Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі” від 25 серпня 1932 р. пришвидшили роботу по складанню нових навчальних планів і програм.

До початку 1930-х рр. все ще зберігався принаймні рідномовний характер шкільної освіти, а вже з другої половини почали втілюватись русифікаторські, уніфікаторські тенденції. В умовах монопартійної системи влади й монопольного панування державного сектору через освіту проводилась абсолютна ідеологізація духовної сфери.

Подальше зростання мережі шкіл забезпечувало лише принцип масової освіти, однак втрачались чинники, які б сприяли формуванню національної ідентичності. Можна навіть сказати, що ці чинники негативно впливали на формування національної ідентичності учнів. Українська радянська школа руйнувала духовну спадщину і, що дуже важливо, – це духовність освіти. Відбувалася деформація духовних цінностей особистості, замість цього з’явився “моральний облик” (щоб не ворог народу). Освіта будувалась на принципах матеріалізму, тобто до духовності не мала відношення. Висміювалась віра, герої підручників стали пролетарсько-радянськими – все разом впливало на формування національної ідентичності.

Отже, школа в Україні впродовж 1920-х–1930-х рр. пройшла складний і трагічний шлях еволюції. Якщо у роки національно-визвольних змагань

тенденції розвитку освіти були у напрямку школи, яка виражала і захищала інтереси українського народу, то поступово вона перетворилася на школу як виразника інтересів комуністичної партії (більшовиків). Зіткнення інтересів більшовиків і національної інтелігенції у сфері освіти набрало трохи інших форм у роки українізації, коли при владі була націонал-орієнтована частина комуністів. Це були не успіхи радянської системи освіти, а, швидше за все, тимчасові поступки, які їй визначили подальшу долю як вчителів, так і самих наркомів освіти України. Трагічним цей шлях виявився не лише для інтелігенції, яка була репресована. Трагізм набрав значно масштабніших рис – він охопив покоління молоді, яка тоді навчалась.

У розвитку шкільної масової освіти можна виділити як позитивні, так і негативні тенденції з точки зору націотворчих процесів, формування національної ідентичності. Радянська школа посягнула на духовний зв'язок поколінь. Моральність християнську було замінено на моральність комуністичну, що визначило подвійні стандарти в житті радянських громадян.

В роки українізації поєднання національного та інтернаціонального чинників у розвитку освітньої сфери засвідчило зіткнення двох процесів розвитку в суспільстві. Насамперед, це були об'єктивні процеси формування модерної нації, а також тоталітарні тенденції розвитку радянського режиму. Ступінь грамотності в Україні не віддзеркалював повною мірою стан, сутність освіти в країні у значенні для нації. Школа на селі з одного боку була місцем здобуття знань, а з іншого перетворювалась на протистояння цінностей української сільської громади і “пролетарської” радянської влади.

Таким чином, українська радянська школа мала подвійний характер впливу у процесі формування модерної нації. Сутність змісту навчання в українській радянській школі протягом 1920-х рр. ще значною мірою відповідала засадам національної школи. З одного боку, масовий характер шкільної освіти національною мовою був позитивним фактором. Якщо мовний аспект ще до певної міри враховувався на тлі проголошення політики українізації, і це перетворювало мову на стандартизовану, сприяло консолідації національної

спільноти, то тенденції до зміни змістовного навантаження, передачі традицій і цінностей зумовлювало негативні наслідки і умови в середовище формування національної еліти. З іншого – відтворення особистої спадщини нації (цінностей, символів, пам'яті, міфів і традицій) відбувалося у досить суперечливому вигляді. Навчання у школі акцентувало увагу учнів на комуністичне майбутнє, ігноруючи, навіть заперечуючи національне минуле українського народу або ж трактуючи його відповідно до радянських реалій.

На початку 1930-х рр. в освіті відбулися зміни. Тенденція на відгородженість і закритість від нерадянської спільноти посилилась і була спрямована на формування закритого, обмеженого світогляду народу, навіть на вороже ставлення до так званих “буржуазних” держав і народів. Консолідація суспільства в освіті закладалась на основі нової радянської, комуністичної ідеології, що так активно пропагувалась у шкільних програмах. Таким чином, шкільне навчання, з одного боку, майже забезпечувало принцип масової освіти, що було однією із ознак формування модерної нації, а з іншого, тоталітарна система потім почала знищувати ту ідентичність, яка сприяла б розвитку і зміцненню української нації. А це неодмінно привело б до відцентрових ідей, до самостійного державного будівництва, а отже, порушило б плани існування єдиного СРСР. Це також означало крах планів створення нового типу радянської людини, а не національної еліти. Українська радянська школа формувала людину – будівника соціалізму, а не творця, члена національної спільноти, яка була б однією із європейських національних спільнот.

§ 1.4. Позашкільна освіта та національна ідентичність українського народу

Важливу роль виконувала також позашкільна освіта, яка охоплювала дорослих, молодь і дітей. Запровадження українською громадськістю ще у XIX ст. позашкільної освіти в Україні збігалось у часі з появою і розвитком неперервної освіти в країнах Європи.

З початку XX ст., а особливо після 1905 р. розпочався плідний період діяльності просвітніх організацій та товариств на підросійській території

України. Оскільки розвиток національного шкільництва в умовах політики російського уряду був практично неможливий, сфера позашкільної освіти стала найбільш близькою, доступною і зрозумілою народові. Завдяки ініціативі громадськості, позашкільна освіта набувала рис національно-освітнього характеру. Позаурядова освітня діяльність ініційована українською інтелігенцією послужила підґрунтям для розвитку національної освіти.

У період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. позашкільна освіта отримала якісно новий етап свого розвитку. Підтримка курсу просвітніх організацій і товариств на офіційному рівні, як-от при Генеральному Секретаріаті освіти, а згодом Міністерстві народної освіти існували відділи позашкільної освіти, дозволила спрямувати свою діяльність не на обстоювання права на освіту рідною мовою, а безпосередньо на втілення теоретичних напрацювань на практиці. Щоб просвітити народ і відкрити шлях до кращого громадського національного життя, “Просвіти” ставили такі завдання: відкривати книгозбірні, читальні; влаштовувати читання, лекції, бесіди; видавати книжки, газети, листки для народних читань; відкривати школи для дорослих та дітей; дитячі захистки, гуртки; організовувати освітні мандрівки, народні гуляння, національні свята; будувати Народний дім, співпрацювати з іншими інституціями тощо.

Загалом громадські ініціативи зводилось до таких форм позашкільної освіти: бібліотеки, продаж книжок, наукові лекції, народні читання, народний університет, кінематограф, театр, хор, народні оркестри, клуби для молоді, музеї, екскурсії, вечірні класи для дорослого населення. Завдяки діяльності різних просвітніх товариств широкі верстви населення були охоплені освітою. Найпоширенішими формами освіти серед дорослого населення були такі: лекції і читання, бібліотеки, читальні, книжкові склади, музеї, літературно-музичні вечори, концерти, театральні вистави, екскурсії, навчальні заклади для дорослих (недільні школи, вечірні та додаткові заняття, курси), видання навчальної та художньої літератури.

Потрібно мати на увазі той факт, що усі форми позашкільної освіти

впливали і на формування національної ідентичності. Почуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Процес самовизначення й самоорієнтації є ключем до національної ідентичності. Найголовніші риси національної ідентичності Е. Сміт виділяє такі: історична територія або рідний край; спільні міфи й історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права й обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території. Однак слід узяти до уваги застереження дослідника, який обстоює думку про те, що національна ідентичність багатовимірна, її не можна звести до єдиного елемента, її не можна легко або швидко прищепити населенню за допомогою штучних засобів.

Освіта для дорослих в умовах масової неписьменності народу виконувала ту роль, що її мали б провести освітні заклади у шкільному віці дитини. Але час було втрачено, тому тут вихід був лише один, який полягав у тому, щоб організувати навчання дорослих, що звісно було справою важливою і дещо відмінною від навчання дітей. Справу довелося мати з дорослою людиною, елементарне навчання грамоти мало б поєднуватися із тим, що турбувало у повсякденному житті.

З одного боку, освіта дорослих за умов масової неписьменності була засобом підвищення рівня освіченості українського народу, а з іншого – була шляхом поширення політичних ідей серед народу. І саме у такій площині виявлявся вплив всієї мережі позашкільних освітніх закладів на процес формування української модерної нації. В одному процесі було поєднано ліквідацію неписьменності і політичної безграмотності.

Після встановлення радянської влади деякий час продовжували активно працювати просвітницькі товариства, які були засновані у попередні роки. Характер роботи з ліквідації неписьменності змінювався. Як стверджує Л. Вовк, у період утвердження радянської влади проблема освіти дорослих із сфери педагогічної поступово трансформувалась у сферу політичну, із форм

громадсько-педагогічного сподвижництва перетворилась на єдиний законодавчо утверджений напрям – політосвіту.

Мережа культурно-освітніх закладів в Україні постійно збільшувалась. За період між II (серпень 1920 р.) та III (червень 1921 р.) Всеукраїнськими нарадами з народної освіти відбулися деякі кількісні зміни. Це можна побачити з наведеної нижче таблиці:

Культурно-освітні заклади в Радянській Україні

Типи культурно-освітніх закладів	Кількість напередодні II Всеукр. наради	Кількість напередодні III Всеукр. наради	Кількість, %
Школи для дорослих (всіх типів)	851	1676	97
Клуби і народні будинки	605	1917	200
Бібліотеки-читальні	2483	2706	9
Хати-читальні	1574	4227	171
“Просвіти”	1541	3963	161
Народні театри	140	1393	1000

По відношенню до дорослого населення завдання НКО полягало у політичній освіті і вихованні громадян радянської республіки у дусі комунізму, у всебічній самоосвіті і втягненні в активне радянське будівництво.

У зверненні до всіх організацій КПУ чітко зазначалося, що до “Просвіт” потрібно ставитись як до культурно-побутової форми, яка “у руках ворогів буде небезпечною зброєю проти нас, а у наших власних руках буде тим могутнім засобом комуністичного просвітництва, чим більше являється вона побутовою і звичною формою українського села”.

Швидке зростання сільбудинків у 1922 р. стало можливим за рахунок “перепрофілювання” “Просвіт”. Про зміни серед форм освітніх закладів свідчать такі дані:

Форми масових освітніх закладів

Рік	“Просвіт”	Сільбудинків	Хат-читалень	Клубів	Бібліотек
1921	4007	116	5504	1298	5199
1922	–	3140	6939	996	6263
1923	–	3161	6994	1002	6923
1924	–	3430	6225	1058	9386

Метою радянської освіти для дорослих стає не національне виховання з її впливом на формування національної ідентичності, а політосвіта. Відповідно до задекларованої мети визначався і зміст освітньо-виховної діяльності. З самого початку він мав політосвітнє спрямування. Основою змісту освіти дорослих була рідна мова та історія радянської дійсності, антирелігійні засади. Підхід до визначення змісту освіти був проголошений на державному рівні – політосвітній, безальтернативний в умовах утвердження тоталітарного режиму. Якщо масова неписьменність була однією із перепон на шляху ефективної пропаганди українського національного руху, то у радянські часи ліквідація неписьменності населення перетворилась на пропаганду комунізму, пролетарського інтернаціонального руху. Центрами освітньої роботи були пункти ліквідації неписьменних, так звані лікнепи.

Після ліквідації просвітянських організацій осередком політосвітньої роботи на селі стали селянські будинки (сельбуду), хати-читальні, а у містах – робітничі клуби, червоні кутки на підприємствах, у радгоспах та колгоспах. Населення України, зокрема українське селянство, негативно ставилося до установ політичної освіти.

Впродовж 1922 р. значну увагу було присвячено популяризації та організації сельбудів як єдиного центру політосвітньої роботи. На той час сельбуд являв собою механічний центр, оскільки до нього було перенесено діяльність “Просвіт”, бібліотеки, хати-читальні. Проте саме територіальне перебування у приміщенні сельбуду давало можливість завідувачому

сельбудові, якого призначала Політосвіта, стежити за роботою інших установ, у першу чергу за “Просвітою”. Як стверджує М. Волобуєв, цілком зрозумілою була ситуація, що розвиток нової економічної політики в селі був сприятливий для зростання впливу середнього класу, а отже, і його прагнення до політичного життя. Саме у таких умовах політпросвітні установи могли стати засобом політичного впливу і виявлення “куркульської ідеології”.

Вже 1923 р. став роком остаточної ліквідації різноманітних просвітніх установ та зведення їх до сельбуду. Ця уніфікація відбулася там, де були сельбуду. А у тих селах де їх не було, залишились хати-читальні як свого роду первісний осередок сельбуду, що згодом мав перетворитися на сельбуд. Характер таких перетворень різних типів позашкільних установ був еволюційним.

У 1923 р. на одній із нарад Політосвіти України розглядались основні питання, загальні і політичні напрями діяльності освітніх установ. У своїх виступах доповідачі наголошували на тому, що основну увагу потрібно приділити політосвітній роботі на селі, водночас не послаблювати роботи з пролетаріатом. Один із виступаючих акцентував увагу на тому, що національне питання в освітній роботі є найважливішим і це потрібно мати на увазі при розгляді кожного питання порядку денного.

Спеціально організовані Всеукраїнські семінари робітників установ організації неписьменності, на які приїздили працівники губерніальних та повітових надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності, розглядали як суто педагогічні питання (перехід від звукового методу навчання до методу цілих образів, аналітико-синтетичного), так і методи агітації та пропаганди.

Потрібно мати на увазі, що ставлення самих неписьменних селян до освіти було неоднозначним: від бажання навчитися писати до відвертого небажання вчитися через родинно-побутові проблеми, але при цьому більшість висловлювала своє бажання навчатися “на нашій, на українській мові”. Проголошення політики українізації легітимізувало такі прагнення громадян. Однак, українізація, як формулював В. Затонський, – це найкращий спосіб

“залізати у душу” українському селянинові. Українізація службовців, за словами В. Петровського, проводиться, щоб апарат комуністичної влади міг, “не заглядаючи у словник”, розмовляти з “мужиком”.

Думка Ю. Лібера про те, що селяни ставали українцями завдяки україномовній системі освіти та україномовним засобам масової інформації є важливою складовою, проте лише частиною націотворчого процесу. Таке твердження не відтворює усю глибину і складність формування ідентичності. Заохочення розвитку української мови в міських центрах розмило кордони поділу на російськомовні міста та україномовні села.

З питань організації ліквідації неписьменності організувалась комісія у складі чотирьох чоловік (голова сільради, представник від “комнезаму”, “комсомолу” і “наросвіти” із району) та завідуючого “Лікнепом” – місцевого вчителя. Згідно з рекомендаціями комісії головний акцент у своїй роботі вчитель повинен був зробити на антирелігійній пропаганді та звертати увагу на політичні відомості, тобто розповідати селянам про склад радянських керівних органів і загалом вести бесіди на теми політичного характеру.

Незважаючи на бажання селян навчатися українською мовою, їм прислали російськомовний “Букварь для неграмотних Елькиной”. Тримісячне навчання, суть якого полягала у тому щоб навчитись читати, писати, рахувати та “стати політично грамотними”, не було достатньою мірою ефективне, оскільки нерідномовні підручники були незрозумілі селянам та й обставини життя не сприяли ефективному вирішенню проблем освіченості.

Такі форми роботи, як читання лекції, бесіди, різноманітні курси, вистави, екскурсії, виставки, нові пролетарські свята спрямовували роботу на виховання грамотного, пролетарсько-радянсько свідомого громадянина. Кількісне зростання інституцій для освіти дорослих означало ще й зміни якісно-сутнісного наповнення змісту такої освіти. Поширювалися колективні форми навчання. Освіту дорослих зосереджували в своїх руках державні інституції, Головополітосвіта. Просвіта, інші форми національних просвітніх установ підпорядковувались радянським.

Зміст і основні форми діяльності позашкільної освіти протягом досліджуваного періоду еволюціонували і “вдосконалювались” у напрямі ідеологізації, тобто цілеспрямованої роботи для формування радянської ідентичності. Метою було виховання людини, здатної будувати соціалізм. У радянській освіті, як і загалом у державі, інтереси особисті підпорядковувались суспільним інтересам. У той час як принципи національної школи були спрямовані на виховання людини, здатної здобути і будувати незалежну українську державу, де і особисті і суспільні інтереси гармонійно співіснують у діяльності громадян держави.

В основу роботи лікнеппунктів була покладена політграмота, рідна мова і математика базувались на політграмоті. У школі малограмотних, окрім рідної мови і математики, вивчали суспільствознавство, “мироведение и экономическую географию”. В основу комплексу в школах малограмотних було покладено суспільствознавство.

Побутувала думка, що форми роботи з ліквідації неписьменності у селі більш як деінде потрібно починати з політосвітньої праці – з колективного читання газет, з агрономічного гуртка та ін. Ставилось питання про те, що лікнеппункт, який ставить основною метою технічну ліквідацію неписьменності, непридатний для села, а як можливий варіант ліквідації неписьменності розглядався сільськогосподарський або газетний гурток.

Наприклад, у Малинській окрузі політосвітня робота почала налагоджуватись тільки з листопада 1923 р., відколи було призначено завідуючого політосвітою. Організація ліквідації неписьменності посідала головне місце в політосвітній роботі. На деяких районних з’їздах, з ініціативи делегатів з’їзду, до резолюції вносились поправки, котрими райвиконками зобов’язувались не видавати потрібних довідок із загсу неписьменним хлопцям та дівчатам, котрі бажали взяти до шлюб, до того часу поки вони не навчаться грамоті; у першу чергу висилати на громадську роботу в порядку кари тих неписьменних, котрі будуть ухилятися від відвідування занять лікнепу. Було завдання Всіма засобами перетягти молодь села з досвіток та вечорниць на

ліквідаційні пункти та ін. Діяльність політосвітніх установ проводилась у формі читання, бесід та лекцій, головним чином із сільськогосподарських та природничих питань.

Наприклад, при підготовці працівників для позашкільної роботи на спеціально організованих для цього педагогічних курсах головний акцент було зроблено на підготовку матеріалів до свят. Свою роботу комісія з підготовки працівників узгоджувала з місцевим відділом компартії, виконуючи завдання центральних установок. На Миринських педагогічних курсах, що на Чернігівщині, розробляли такі теми: “Кріпацтво і боротьба Шевченка з ним”, “Визволення 1861 року”, “Дореволюційна армія і Червона армія”, “Історія Червоної армії”, “Лютнева революція”, “Шевченко – борець за свободу”, “Шевченко і діти”, “Паризька комуна”, “Значення міжнародного дня робітниці та селянки”, “Пролетаріат та класова боротьба”, “Історія революційного руху в Росії”, “Причини війни”. Програма свят розроблялась з погодженням із представниками місцевої влади, при цьому до роботи залучались і місцеві вчителі. Урочисте святкування відбувалось зазвичай на сході, де слухачі курсів виступали з доповідями, проводилась бесіда з селянами на запропоновану тему. Досвід такого роду позашкільної роботи розцінювався як налагодження “змички міста з селом”.

Студенти Верхньодніпровських педагогічних курсів, що на Катеринославщині, проводили систематичну освітню роботу у сільській місцевості Полтавської та Катеринославської губерній. Діяв шкільний клуб ім. І. Франка, який мав при собі такі секції: марксистську, українознавства, драмстудію, хоріву, художню студію, математичний гурток.

На державному, офіційному рівні діяльність в освітній сфері розцінювалась як “боротьба за освіту широких трудящих мас – боротьба за будівництво соціалізму”. Фактично втілювалось таке гасло, як “широким масам трудящих – освіта”. Реалізація на практиці складових елементів цього завдання зводилась до наступного: по-перше, ліквідація неписьменності серед дорослих і дітей, по-друге, озброєння широких мас елементарною технічною

письменністю; по-третє, на базі вказаних елементарних передумов перейти до реалізації культурної революції – перебудови всього життя людства, спрямовуючи людські стосунки у русло колективної праці, рішучої й останньої боротьби з нащадками старого побуту, індивідуалізму, у русло побудови комунізму. Тобто діяльність робітників освіти об'єднувалась таким завданням: зробити освітню працю справжнім державним знаряддям пропаганди й побудови комунізму.

Л. Вовк стверджує, що вже з 1927–1928 рр. все рельєфніше і масштабніше виявлялась уніфікація змісту освіти. Центр намагався визначити спрямованість, змістовні і психологічні параметри усіх форм освіти, а позашкільна освіта дорослих стала об'єктом класової боротьби та боротьби з місцевим націоналізмом.

У 1930 р. А. Радченко записав у своєму “Щоденникові”, що на селі прищепилися національні ідеї, а селянин вже був не безформенний “хохол” чи “малорос”, а українець. Сучасні українські історики вважають, що політика українізації дала змогу українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчути значення мови, культури, традицій як чинників духовного розвитку нації.

Діяльність бібліотек також була спрямована на вирішення важливих завдань щодо ліквідації неписьменності як одна із форм системи позашкільної освіти. Бібліотеки на той час були однією із найголовніших частин сільбуду – єдиного центру політосвітроботи на селі. Ці завдання мали, по-перше, пробудити цікавість до книги й газети серед неписьменних шляхом читання вголос, пропаганди книжки і письменності. По-друге, призвичаїти учнів лікнепу чи школи малописьменних до читання книг та газет, виховати потребу й уміння користуватися книгами на рівні культурних звичок і вмінь. У “Пораднику політосвітньої роботи на селі” наголошувалося, що освітня робота має бути щільно ув'язана із завданнями політичного, господарського та радянського будівництва, а зміцнити її варто книжкою й газетою, що найкраще відбивають та пояснюють радянську сучасність.

Боротьба проти неписьменності проводилась з метою не тільки дати змогу працівникам опанувати друковане слово, а ще й використовувати його для піднесення й зміцнення своєї класової свідомості, для піднесення активності у будівництві нового життя, привчити звертатися до книги у політичному житті, у праці і в побуті. Численні спостереження й досвід безперечно переконують у тому, що невелику користь дає лекція, доповідь, розмова, виставка, екскурсія тощо, коли вони не підтверджуються книгою. Так само зовсім інші, кращі, наслідки дає масова політична агітація та пропаганда, коли вони спираються на книгу, підсилюються впливом через книгу та газету.

Як і в місті, книга в село потрапляла двома шляхами: через торгівлю, коли селянин купував її в особисту власність, і через бібліотеки, коли він діставав її для тимчасового користування. Селяни стали купувати книги, але переважно ті, що стосуються сільського господарства. Книги ще не стали побутовим явищем у житті селян, найпотрібнішою річчю у побуті й господарській діяльності селянина. Тому поширення книг на селі через бібліотеки (враховуючи ще й дороговизну книг для незаможних селян) фактично залишалось на той час єдиним джерелом, звідки селянин, не пов'язаний із містом, міг діставати книгу й газету. Тому створення бібліотек на селі було одним із найважливіших завдань у сфері народної освіти.

Відсутність необхідних коштів негативно впливала на поповнення бібліотек. Тільки у 1923–1924 рр. розпочалися помітні зміни в наповненні бібліотек, при цьому актуальним було питання здешевлення книг і газет.

Конкретним змістом роботи сільської бібліотеки, як і всієї політосвітньої роботи взагалі, мусить бути підвищення політичного, загальнокультурного й сільськогосподарського рівня широких верств сільського населення.

Особливу увагу потрібно звернути на рекомендовані принципи комплектування книжкового фонду бібліотек. Для цього на сторінках “Порадника бібліотечної роботи на селі” пропонувалась приблизно така схема: загальний відділ – 3%, суспільствознавство та історія – 15%, природознавство та антирелігійна пропаганда – 10%, сільськогосподарські знання – 30%, красне

письменство – 35%, кустарна промисловість та ін. промислові знання – 3%, санітарна освіта – 2%, мистецтво та спорт – 1%, географія – 1%.

Відділ суспільних наук передбачалось комплектувати так звану ленінською літературою, тобто про життя й діяльність В. Леніна, головні твори В. Леніна щодо селянства, про кооперацію, про робітницю й селянку, про бюрократизм, статті й промови про інші основні питання практики радянського будівництва. Потрібно також мати деякі книжки з ленінізму, як-от Попова та Яковлева “Життя Леніна і ленінізм” або Керженцева “Введение в изучение ленинизма”, Й. Сталіна “Про Леніна та ленінізм”. З історії партії теж бажано було мати популярні книжки. Обов’язково відділ суспільствознавства мав комплектуватися популярними книгами про профрух, батрацтво, а також про радянське будівництво на селі.

Відділ природознавства був пов’язаний з антирелігійною літературою. В першу чергу тому, що література про природу повинна була давати наукове пояснення всім явищам природи, походження й значення релігії (антирелігійна пропаганда), потрібна для розуміння явищ, з якими зустрічається читач у сільському господарстві та в житті, і для встановлення постійної й систематичної роботи по боротьбі з релігією.

На одному з перших місць у складі бібліотек було красне письменство, оскільки найдоступніша форма викладу захоплювала читачів і була найкращим матеріалом для того, щоб привчити до читання взагалі, розвинути цікавість до книги і перевести читача до систематичної роботи над самоосвітою. Відділ красного письменства рекомендували комплектувати творами на соціальні теми, наприклад книжками, що відтворювали картину революційної боротьби в минулому – М. Горького “9 січня”, “Мати”, М. Коцюбинського “Фата Моргана” та ін., життя робітників та селян у нас та в інших країнах, життя в колоніях і боротьбу колоніальних народів за своє визволення – Бибика “К широкой дороге”, “На чорной полосе”, В. Винниченка “Біля машини”, “Кузь та Грицунь”, О. Серафимовича “Рабочие рассказы”, Сінклера “Нетра”, С. Васильченка “Мужицька арифметика”, І. Франка “Ліси та пасовиська”, про

боротьбу людини на фронті праці – Келермана “Тунель”, Джека Лондона “Залізна п’ята”. В бібліотеці мала бути також більша частина творів М. Коцюбинського, І. Франка, В. Винниченка, А. Тесленка, О. Досвітнього, М. Хвильового, О. Вишні та інших.

Була навіть створена спеціальна серія красного письменства “Бібліотечки селянина”, яка складалась із 19 книжечок. Це переважно твори плужан: П. Панча, О. Копиленка, М. Хвильового, С. Пилипенка, М. Поліщука, Г. Коцюби, Павленка, Темченка, І. Сенченка, М. Івченка, В. Вразливого, А. Головка, В. Ярошенка за загальною редакцією С. Пилипенка. Якщо умовно поділити всю цю серію книг на декілька розділів чи тем, то найбільша за кількістю оповідань – це громадянська війна (до 40 %). Далі йдуть оповідання на антирелігійну тематику, серед них “Бій преподобний”, “Поза життям” П. Панча, “Божа дитина”, “Єрусалимська благодать” Темченка.

Певною ілюстрацією сутності політики українізації може бути приклад видання творів Т. Шевченка. До 1925 р. Шевченкових творів майже не було на ринку. У 1927 р. всі видавництва країни гуртом спромоглися видати 32 000 примірників поезій Шевченка. Тож слушною є думка про те, поезія Шевченка викликала дух боротьби проти національного й усякого іншого поневолення.

Щоб стежити за поточними новими виданнями книг, на сторінках журналу “Селянський Будинок” та журналу “Изба-Читальня” і в газетах для села рецензії бібліографічних відділів містили докладну інформацію про новинки книжкового ринку. Справа комплектування, за наявності коштів, залежала від компетенції бібліотекаря.

Власне, на сторінках “Порадника політосвітроботи на селі” було вміщено список газет і журналів, рекомендованих для передплати у сельбудах та хатах-читальнях. Із загального списку, представленого у кількості семи газет і сорока чотирьох журналів, були позначені ті, що вважались обов’язковими для передплати. Серед них такі газети, як “Правда” та “Известия” московського видавництва і “Вісті”, “Комуніст”, “Радянське село” – харківські та місцева газета. Із загального списку рекомендованих журналів україномовних і

російськомовних, знову ж таки харківського та московського видань обов'язковими були такі: “Агітація і пропаганда”, “Безвірник”, “Більшовик України”, “Кіно”, “Кіно-тиждень”, “Комунарка України”, “Вестник фізкультури”, “Вестник профдвиження України”, “Знання”, “Червоний перець”. “Всесвіт”, “Голос сахарника”, “Сільськогосподарський пролетар”, “Наймит”, “Безбожник”, “Изба-читальня”, “Красний бібліотекар”, “Крестьянка”, “Нова деревня”, “Помощь самообразованию”, “Молодая гвардія”, “Радянська освіта”, “Радянський селянин”, “Селькор”, “Сам себе агроном”, “Самоосвіта”, “Сельський театр”, “Шлях до здоров'я”, “Червоний клич”, “Радиослушатель”, “Знание”, “Деревенский театр”, “Учись сам”, “Життя й революція”, “Червоний шлях”, “Антирелігійник”, “Атеїст”, “Крокодил”, “Прожектор”. Такий був рекомендований підбір періодичних видань.

Однак потрібно враховувати той факт, що книжкові фонди значної кількості бібліотек наповнювалися ще з ХІХ ст. і особливо в період діяльності “Просвіт”, у роки національно-визвольних змагань. А книжковий рух цього періоду був досить активний у плані характеру тематики книг.

З метою популяризації книги створювалися навіть так звані пересувні бібліотеки, які повинні були мати в середньому 50 – 150 книжок. Особливого значення набувала популяризація книги на селі, оскільки в умовах побуту письмо і книга не були рідчю першої необхідності, без якої не можна було обійтися щодня. Бібліотеки були необхідними у доступному вигляді ще й тому, що книги для селян коштували дорого. А в таких умовах книга ставала доступною читачеві через мережу бібліотек.

Наприклад, у Петровському районі Харківської області з двох тисяч томів районної бібліотеки 1400 книг складали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, книжки В. Молотова, Косіора, П. Постишева, В. Затонського, Д. Мануїльського, В. Куйбишева. Оскільки такі книги були вилучені із бібліотеки, то ці дії було розцінено як шкідницькі. Такі факти мали місце і в інших бібліотеках.

За свідченнями Ю. Озерського у робітничих клубах українізація проводилась слабо, тому саме через бібліотеку і художню роботу потрібно

проводити відповідну роботу. Політику партії у справі українізації він розглядав не інакше як облаштування для широких народних мас, для членів сельбудів, хат-читалень лекцій – доповідей і взагалі вивчення української історії, української літератури, історії революції в Україні, економгеографії України, тобто з'ясування обстановки, яка є в Україні. Між іншим, потрібно сказати, що одним із колосальних заходів, що дають можливість політосвітнім установам більш об'єднувати й керувати роботою, є влаштування свят і ювілеїв. Ми на досвіді вшанування пам'яті І. Франка переконалися, що такі свята скупчують біля політосвітніх органів певні кола нашої інтелігенції. Цей момент потрібно використовувати на місцях.

Кількість бібліотек в Україні на кінець 1920-х рр. становила 7403, з яких у селі було 6549. З кожним роком мережа бібліотек поступово збільшувалась і у 1932 р. в Україні налічувалось 11 262 бібліотеки. Книжкові фонди сільських бібліотек мали в переважній більшості книги українською мовою. З одного боку, розвиток української писемності та революція в українській друкарській справі допомагали українцям усвідомлювати себе членами єдиної української нації, а з іншого – це була лише частина змін в позашкільній освіті. Дедалі послідовнішою і планомірною, більш контрольованою ставала тоталітаризація усіх сфер суспільного життя, в тому числі й освіти.

Певні політосвітні завдання покладалися і на радіо, як могутній засіб агітації та пропаганди. У сельбудах, хатах-читальнях, робітничих клубах в селі, там, де були гучномовці, рекомендувалось організовувати колективні слухання радіопередач. Дитячі концерти, комсомольська й сільська радіогазети, лекції, концерти – все це вважалось матеріалом для політосвіти. При цьому існувало таке суттєве застереження, щоб слухати лише передачі з Москви або Харкова, лише зрідка можна було вмикати закордонні радіостанції. При цьому на кінець 1920-х рр. було всього 1700 радіоточок. Виходячи із тих освітніх завдань, які покладалися на радіо, НКО України планував охопити радіоточками всю територію УРСР.

У тісному взаємозв'язку із радіофікацією, перебував і кінематограф, тобто

збільшення мережі кінотеатрів було одним із завдань і планів радянської влади. У 1925 р. 60% усіх фільмів, які демонструвалися, були радянського виробництва, в тому числі “Поміщик”, “Остап Бандура”, “Укразія”, “Степан Халтурин”, “Комбриг Іванов” та ін. Кіноіндустрія працювала на виготовлення кінострічок для ідейно-політичного виховання народу.

Ідентифікація жителів села з національною спільнотою і радянською спільнотою та українською радянською соціалістичною державою відбувалася одночасно у період 1920-х–1930-х років. Цьому процесу сприяли українізаційні тенденції і свідоме використання елементів радянського пролетарського фольклору на різних святах, урочистостях, маніфестаціях. Інтелігенція намагалася використати всі можливості, що з’явилися з появою для підтримки процесів суспільної інтеграції та піднесення рівня національної свідомості. Радянські партійно-державні програми і настанови розвитку освіти були спрямовані на формування будівника комунізму. Результатом державної політики і діяльності інтелігенції стало поширення серед жителів села певної суперечливої установки, яка була причиною виникнення національної та радянської самосвідомості.

З усіх попередніх періодів українського національного відродження період українізації був найкращим підґрунтям для реалізації прагнень інтелігенції на ниві освіти. Державна підтримка масової школи сприяла зосередженню діяльності інтелігенції на освітній праці, а українізація була останньою спробою інтелігенції принести народне живе слово до учнів. З точки зору державно-культурної політики, це був псевдоренесанс, але з точки зору внеску інтелігенції – це новий етап українського відродження. В той час комуністичні лідери були близькими за поглядами до української інтелігенції, зрештою вони самі були частиною науково-педагогічної інтелігенції. Але вони по-різному дивилися на роль освіти.

При непі виникла інваріантність в економіці і культурі. У партійному середовищі існувала потреба інваріантних підходів до наближення державної ідеології до народу. Тому комуністична еліта стає ініціатором і організатором

такого явища, як українізація. Освіта є одним із шляхів наближення ідей до широких народних мас. Причому сам характер освіти у цей період мав подвійний зміст: національний та більшовицький (пролетарський).

Отже, функціонування широкої мережі закладів позашкільної освіти забезпечувало принцип масової освіти формування модерної української нації. В той же час, наповнюваність змісту освіти мала доволі двозначний вплив на формування національної ідентичності. На фоні національної політики та непу, особливо політики українізації, здавалося б, позашкільна освіта мала б розвиватися позитивно з точки зору критеріїв націотворення. Однак масовий характер ще не забезпечував тієї якості освіченості, яка б не тільки мовно, а й змістовно сприяла б формуванню національної ідентичності. І в цьому випадку у позашкільній освіті процес українського націотворення значною мірою втратив той потенціал, який так довго обстоювала українська національно свідомі інтелігенція.

Із встановленням і утвердженням радянської влади відбулися зміни форм позашкільної освіти у напрямку її уніфікації і перетворення на політосвіту. Як позитивні моменти потрібно оцінювати намагання забезпечити навчання національною мовою, легалізувати цей принцип дозволила проголошена політика українізації. Водночас, якщо оцінювати змістовні зміни освітнього процесу, то тут ситуація виглядала не так оптимістично. Принципи комплектування бібліотек, запровадження систематичних пролетарських святкувань, з ігноруванням національних традицій і міфів або ж із адаптацією їх до нової радянської дійсності, в процесі позашкільного навчання не сприяло консолідації української національної спільноти. Політосвітній характер навчання, з так званою радянською міфологізацією, швидше за все варто розцінити як негативні тенденції у процесі формування національної ідентичності. Посилення партійного впливу в освіті з утвердженням тоталітарного режиму у державі значно погіршило освітні чинники націотворення, і навіть більше, до певної міри призупинило процес формування української модерної нації.

Розділ 2. Суспільно-політична різновекторність шкільних підручників

§ 2.1 Відлуння національної спадщини в підручковому фонді

Вирішення проблеми освіченості у країнах Європи спонукало до розвитку такої галузі педагогічної науки як підручникотворення. Традиції і досвід національного підручникотворення кожного із європейських народів багато в чому залежали від напрямів освітньої діяльності інтелігенції, суспільно-політичних умов, в яких доводилось творити. У ХІХ ст. німецькі підручники стали взірцем, підґрунтям для створення підручників у народів Центрально-Східної Європи. Переклади і пристосування до національних особливостей уже готових чужих підручників на певному етапі розвитку освіти стали важливим кроком на шляху ліквідації масової неписьменності народу. Але поступово почали з'являтися оригінальні національні підручники.

Розвиток створення підручників у 1920-х–1930-х роках був зумовлений рядом факторів українського національно-освітнього і суспільно-політичного життя, становищем української школи і набутим досвідом у період національно-визвольного руху. Підручникотворча діяльність інтелігенції була неодмінною складовою освітнього аспекту формування модерної нації.

Традиції українського підручникотворення тісно пов'язані з прагненням інтелігенції до самозбереження і становлення української нації серед інших європейських націй. Враховуючи поширену етнолінгвістичну традицію доказів національної ідентичності, питання освіти національною мовою та її змістовного наповнення були важливим фактором, який визначав напрям діяльності інтелігенції у справі підготовки підручників.

Надзвичайно велика увага української інтелігенції до майбутнього своєї нації спонукала представників прогресивної української громадськості працювати над створенням національних підручників. Науковці, педагоги, вчителі-практики, активні діячі українського освітнього руху взяли за виконання такої важливої справи тоді, коли українська школа в умовах російського самодержавства не мала юридичних прав на існування.

Українські національні державотворчі устремління неможливі були без розвитку національної самосвідомості народу, а отже, без знання мови, без поширення національної освіти. Усвідомлюючи увесь ступінь важливості вирішення освітньої проблеми для українства, багато вчених, педагогів та інших осіб, причетних до освіти, докладали багато зусиль, щоб для українських дітей видати український буквар, книгу для читання, підручник з арифметики.

Тенденція створення національних підручників, що розпочалася ще в середині XIX ст., була характерною і в Наддніпрянській Україні, і в Галичині. Дещо інші суспільно-політичні обставини, залежно від імперської політики загалом, все ж таки засвідчили подібність підручникотворчих напрямів діяльності інтелігенції, що проходили в руслі модерних націотворчих процесів. Упродовж другої половини XIX ст. та перших десятиліть XX ст. підручники проходять складні етапи свого становлення і розвитку, пов'язані з національно-визвольними рухами українського народу, а також захистом української національної ідентичності.

До 1851 р. у Галичині не було жодного українського підручника для школи, всі були написані німецькою чи латинською мовами. Тож поява підручників надрукованих кирилицею була важливою подією для всього суспільно-політичного життя. Зокрема, читанки В. Ковальського, Я. Головацького, граматики А. Добрянського. При львівській Краєві Раді Шкільній у 1868 – 1871 рр. навіть працювала українська комісія для виготовлення шкільних підручників. Вся робота була зосереджена над питанням правопису і мови, а також над змістом підручників.

Результатом довготривалої плідної співпраці П. Куліша з провідним педагогом і політичним діячем Галичини О. Барвінським стала поява підручника з української літератури для шкіл та гімназій у трьох томах, перше видання якого з'явилося впродовж 1870 – 1871 рр. Підручники були цінні насамперед тим, що написані гарною українською мовою, були пронизані ідеалами Т. Шевченка і стали фундаментом національного відродження Галичини. Уперше з'явилася в школі фонетика, якою друкували твори у

Наддніпрянщині. Продовжили роботу над створенням підручників в такому ж дусі К. Личаківський, О. Партицький, Ю. Романчук та ін. Обмін досвідом, співпраця визначних діячів освіти, культури і політики робили такий досвід загальноукраїнським надбанням.

Що стосується підросійської території України, то особливо важливе значення для створення українських підручників мала “Граматка” П. Куліша, в якій автор-укладач гостро порушив питання про необхідність навчати дітей рідною мовою, запропонував перекладені українською мовою релігійні тексти. У текстах П. Куліш подав коротку історію українського народу та імена його найголовніших історичних діячів, уривки з українського фольклору та переклади псалмів сучасною українською мовою. Письменник звертав увагу дітей і дорослих на важкий політичний стан українського народу, розпорошеного серед інших держав і народів, закликав українців до єдності. Продовжуючи давні традиції української читанки, П. Куліш доповнював її новим актуальним матеріалом, узятим, перш за все, із життя українців. Така читанка мала розвивати мислення, громадські почуття.

Найменша можливість друкувати навчальні книги для українських дітей одразу використовувалась національно свідомою інтелігенцією, що свідчить про прихильне ставлення до ідеї поширення освіти серед простого люду. Щиро захопившись освітнім рухом, Т. Шевченко навіть мріяв розгорнути широку діяльність у галузі освіти і надрукувати підручники з арифметики, етнографії, історії України.

Серед підручників другої половини XIX ст. потрібно відмітити вже згадану “Граматку” П. Куліша (Київ, 1861), “Букварь южнорусский” Т. Шевченка (Київ, 1861), “Українську граматику” І. Деркача (Москва, 1861), “Українську абетку” М. Гатцука (Москва, 1862), “Домашню науку” К. Шейковського (Київ, 1861), “Азбуку по методу Золотова для южнорусского края” О. Стропіна (Полтава, 1861), “Арифметику” Д. Мороза (Київ, 1862), “Арифметика, або Нотниця” О. Кониського (Петербург, 1863).

Прагнення передової української громадськості створити і забезпечити

учнів новими, насамперед, україномовними підручниками щоразу нашкоджувалось на цензурні обмеження і заборони. Великої шкоди українській освіті було заподіяно після підписання у 1863 р. Валуєвського циркуляру, а пізніше – й Емського указу 1876 р. Шкільна освіта в українських губерніях була позбавлена рідної мови. Видання педагогічної літератури українською мовою, зокрема підручників, було заборонено і фактично припинилося майже на півстоліття. Все це затримало розвиток національної освіти в тій частині України, що входила до складу Російської імперії. Після царського закону 1876 р. вийшло лише декілька українських підручників: “Грамматика, або Перша читанка задля початку вчення” О. Кониського (Київ, 1883), “Читанка”, “Перша книга після граматики” Т. Хутірного (Київ, 1883), “Український букварь для воскресных школ” О. Потебні (Киевская старина. – 1899. – №8), “Грамматика” Т. Лубенця під псевдонімом Т.Норець (Київ, 1906), “Український буквар з малюнками” О. Базилевича (Полтава, 1907).

Російські підручники для початкової школи, за якими навчалися українські діти, були одним із шляхів реалізації імперської русифікаторської політики по відношенню до неросійських народів. Тому цілком зрозумілим і логічним було намагання української еліти через освіту прокласти шлях до пробудження національної самосвідомості, до національно-культурного відродження України.

Свого часу відомий український педагог Б. Грінченко приділяв багато уваги питанню мовної і змістовної характеристики тих підручників, за якими навчались діти у початкових школах в Україні. Такий напрям його діяльності став вагомим внеском у справу ідейного обґрунтування значення мови та змісту навчальної літератури для життєдіяльності народу як національної спільноти. Все своє педагогічне життя він присвятив проблемі створення нової української школи, що мала бути засобом збереження духовних сил нації. Однією із найголовніших умов результативного функціонування національної школи він вважав вирішення проблеми створення і забезпечення навчальних закладів такими підручниками, які б пробуджували національні почуття.

Б. Грінченко як народний вчитель зіткнувся з величезною проблемою – відсутністю українських підручників: букварів, читанок, граматик, що спонукало його до написання і виготовлення саморобних книжок для навчання дітей. Так, у 1888 р. з'явилась “Українська граматка до науки читання й писання”, а фактично це був буквар. Його граматика була видана лише в 1917 р. С. Сірополко зазначив, що ця “Граматка” “внесла революцію в справу шкільного навчання, бо рішуче відступила від тих традицій шкільних підручників, які твердо встановляв міністерський припис царської Росії, вона прищеплювала дітям ідеали любові, добра, правди, волі, рівності людської”.

Створення шкільних підручників було невід'ємною частиною національного освітнього руху, в тому числі й українського. У Польщі фактично до 1890-х рр. майже всі підручники були перекладені або перероблені з німецьких. Лише з кінця 1880-х рр. почали з'являтися оригінальні польські підручники, які стали зразком для українського підручникотворення у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.. Така ж динаміка змін у характері створення підручників була й на під російській території України. Творча діяльність інтелігенції спрямовувалася на створення якісно нових шкільних підручників, насамперед, україномовних, пристосованих до національних традицій, звичаїв, вірувань власного народу.

Вагомим чинником активізації національного руху на початку XX ст. були заходи О. Лотоцького, спрямовані на визнання окремішності української мови в російських імперських установах. Водночас, він працював і над підручниками для дітей, які видавав під псевдонімом О. Білоусенко. У 1905 р. “Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг” була надрукована російською абеткою з пристосуванням до української вимови перша читанка “Вінок”. Наступне видання було перероблене і значно доповнене. Цінність “Вінка” полягала у тому, що матеріал підбирався саме для українських школярів. Тексти подавали інформацію про минуле України, про козацькі часи, були враховані релігійні вірування народу, вдало підібрані й ілюстрації, які відображають сільський побут українців, рідні краєвиди. Автор намагався

показати народ України, його давню історію, традиції. Створення і видання підручника такого характеру було однією із форм боротьби за право українського народу на освіту рідною мовою.

Створення губернських і повітових учительських об'єднань у 1906 – 1907 рр. активізувало антиурядові настрої учителів. У боротьбі за нову демократично-національну школу в Україні спілка вчителів планувала створити і видавати відповідну навчальну літературу. Активною і продуктивною у сфері створення підручників була діяльність у видавництві відомих вчителів С. Черкасенка і Г. Шерстюка, які були авторами “Граматики” (“Букварець”) та “Української граматики для школи” відповідно.

Значна робота по утворенню українських шкіл була проведена впродовж 1907 – початку 1917 рр. Опозиційний рух учителів в Україні, що виявлявся в організації освітніх товариств, гуртків, був спрямований на впровадження ідей національної освіти, обстоювання політичних та національних прав українського народу. Неодноразово на засіданнях товариств і гуртків порушувалися питання щодо створення українських підручників.

Важливим кроком на шляху до об'єднання національно – свідомої української педагогічної (учительської, освітньої) громадськості було видання українського педагогічного часопису “Світло” у 1910 – 1914 рр. у місті Києві. Плідна творча і організаторська діяльність ініціативного гуртка під керівництвом талановитого молодого вчителя з Полтавщини Г. Шерстюка, а також завдяки зусиллям С. Єфремова, С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка та інших дала результат – у вересні 1910 р. вийшов з друку перший випуск “Світла”. Прогресивна українська громадськість на сторінках педагогічного часопису висувала ідеї розбудови національної освіти і цим самим доводила свою готовність вирішувати це питання на практиці. Всі вищезазначені діячі мали безпосереднє відношення до створення галереї національних підручників.

У період 1917–1920 рр. українське підручникотворення і книгодрукування відобразило могутній потенціал національної стихії. Усвідомлення авторів підручників своєї етногенетичної спорідненості із неписьменним народом,

усвідомлення й розуміння себе як частини цього народу, намагання через підручники донести ідею окремішності і самобутності свого народу було складовою частиною початку народження модерної нації.

Відчуття свободи, як однієї з найважливіших умов національного відродження, відкрило шлях для національної творчості інтелектуальної еліти. Атмосфера вільного національно-політичного життя вважалась обов'язковою умовою для розгортання плідної діяльності Всеукраїнської учительської спілки. Ефективність роботи Спілки забезпечувалась активною працею відомих педагогів і громадських діячів, а саме: С. Русової, Я. Чепіги, О. Музиченка, П. Холодного, О. Дорошкевича, Л. Білецького, С. Черкасенка, І. Стешенка та ін. Вони багато зусиль доклали для створення національної системи освіти, в тому числі для написання і видання українських підручників. Адже відсутність шкільної навчальної літератури гальмувала процес українізації школи.

Першим етапом у цій роботі було перевидання без змін або ж з незначними змінами букварів Б. Грінченка, С. Русової, Т. Лубенця, читанки О. Білоусенка, Т. Лубенця, Б. Грінченка та М. Грінченко, граматики Є. Тимченка, Г. Шерстюка, П. Залозного. Водночас розпочався процес складання нових підручників. Серед низки нових букварів найбільшого поширення набули "Сонечко" С. Титаренка та "Ярина" А. Воронця. Два учительські з'їзди, що відбулися у 1917 р., сприяли активізації сил вчителів-українців щодо створення навчально-педагогічної літератури. Як писав відомий педагог-україніст Г. Іваниця, мова і література тоді оцінювались переважно як засіб національного виховання.

Потрібно також враховувати, що створення підручників з кожного окремого предмета базується, з одного боку, на наукових розробках, досягненнях відповідної галузі, а з другого, – на використанні матеріалів педагогічного досвіду. Водночас, зазначені вихідні умови підручникотворення безпосередньо залежать від суспільно-політичних умов у державі. Для українського народу в роки царського самодержавства такі умови були вкрай складними. Тому важливо було, щоб цією справою займалися і педагоги і

провідні науковці.

З часу утворення національних урядів розпочався надзвичайно важливий період постановки проблем викладання української мови й літератури в школі і збирання першого досвіду. В сфері літератури поруч із перевиданням “Історії українського письменства” С. Єфремова започатковано низку нових видань, у першу чергу хрестоматійного характеру, що мали на меті ознайомити учнів з пам’ятками літератури. Серед них – “Хрестоматія по українській літературі. Народна словесність і стара література. Ч. 1.” М. Сумцова (1918), “Хрестоматія нової літератури” Н. Гунського (1919), “Хрестоматія по історії української літератури” О. Дорошкевича і Л. Білецького (1918). Тут варто відзначити діяльність відомого літературознавця, педагога і критика О. Дорошкевича та Л. Білецького, оскільки вони написали “Хрестоматію по історії української літератури” в двох томах. Причому, О. Дорошкевич написав том про літературу XI – XVIII ст., а том народної поезії упорядкував Л. Білецький.

У своїй статті, яка була вміщена у першому виданні зазначеної хрестоматії, С. Єфремов чітко розподілив періоди розвитку історії української літератури і письменства, взявши за основу визвольну в широкому розумінні ідею. Особливу увагу привертає характеристика літератури третьої доби, яка розпочинається з кінця XVIII ст. і проходить етапи загальноєвропейського розвитку та позначена найдужче боротьбою за національну індивідуальність українського народу проти державної централізаторської політики.

Питання створення українських підручників і забезпечення ними шкіл вважалось одним із нагальних, тому в 1918 р. при департаменті вищої і середньої школи було засновано Видавничий відділ. Новостворений відділ першочерговим завданням поставив перевірити через свої комісії ті підручники, які були вже у шкільному вжитку або тільки виходили з друку.

Привертає увагу той факт, що до списку українських підручників були включені й ті, авторами яких є галицькі педагоги, науковці, освітяни. Серед них “Коротка історія України” І. Крип’якевича, “Читанка” (Ч. I, II, III, IV) А. Крушельницького, “Перша читанка (буквар) для народніх шкіл”

А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого, “Українська граматики для самонавчання” М. Левицького, “Рідне слово. Граматка” П. Петрушевського, “Читанка. Перше видання ілюстроване” П. Петрушевського, “Українська граматики для початкових шкіл” П. Петрушевського, “Основи науки про мову українську” І. Свенціцького, а також “Початкова географія для народніх шкіл” С. Рудницького, “Географічний атлас” М. Кордуби.

Надзвичайно активно і плідно тривала робота по написанню підручників з української мови і літератури для різних вікових груп. Історичну цінність підручників з гуманітарних предметів (історія, мова, література, читанки і букварі) становить те, що в них, крім методично-педагогічних досягнень, відтворюється концепція розвитку освіти, а отже, закладена і майбутня стратегія щодо розвитку нації.

Співпраця І. Огієнка з Міністерством освіти від початку революції спонукала його до написання підручника відповідно до укладеної ним програми навчання рідній мові в українській школі для 1 – 7 класів. Що ж, можливо, потреба створити підручники для національної школи виникла у попередні роки, тоді, коли він проводив соціологічне дослідження українського суспільства, в результаті якого на сторінках газети “Рада” у 1909 р. з’явилася рубрика “Нариси з духовного життя наших селян”. Весь цикл публікацій розкривав проблеми формування духовності національного світогляду, прагнення до самоідентифікації співгромадян. Він доходить висновків, що в більшості випадків віра замінила почуття національної самоідентифікації, і зазначає, що причина руйнації духовності українців, нівелювання системи національних цінностей полягає у неосвіченості, у відсутності національної книги. Тож не дивно, що І. Огієнко з таким ентузіазмом працював над створенням підручників із української мови, які стали популярними і користувалися високим попитом у населення. Це, насамперед, “Українська граматики. Частина І. Основи українського правопису. Підручник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх” (1918), “Українська граматики. Частина ІІ. Основи українського правопису.

Підручник для 2-го й 3-го року навчання...” (1918), а також наступні перевидання названих підручників, дещо змінені і доповненні з урахуванням рекомендацій видавничої комісії Міністерства.

Над створенням підручників працювали відомі науковці. Серед них потрібно відмітити О. Курило – талановиту ученицю визначного українського мовознавця, представника “народницької” течії в українській лінгвістиці Є.Тимченка. Примітним є факт, що вона народилася в єврейській родині на території Білорусії. Навчання у Варшаві і знайомство з Дмитром Курилом, майбутнім старшиною армії УНР, визначило її подальшу долю. Точно невідомо, коли Олена Борисівна переїхала до Києва, але в перші роки молоді української держави брала активну участь в українізації школи. Вже в 1918 р. з’явився найпопулярніший підручник з української мови для дітей “Початкова граматики” О. Курило. Як згадує Ю. Шевельов, для нього, тоді ще учня першого класу гімназії, окремі сторінки з цієї книжки запам’яталися на все життя, то ж, певно, ця книжка, що витримала одинадцять перевидань, залишила більший слід у свідомості покоління тих років, ніж багато інших книжок.

Освіта взагалі і шкільна зокрема розглядалась передовою українською громадськістю як сфера надзвичайно важлива для майбутнього держави. А підручники були важливою ланкою на шляху до формування національної свідомості молодого покоління. Гетьман П. Скоропадський вважав, що саме народна освіта головним чином виховує національність, тому виявляв особисту турботу і зацікавленість у розв’язанні проблеми забезпечення шкіл підручниками.

Неодмінною рисою тогочасних підручників можна вважати обов’язкову наявність національного моменту в текстах. С. Русова наголошувала на цьому в своїх рецензіях, рекомендуючи подавати більше текстового матеріалу та ілюстрацій про Україну. Незважаючи на те, що в результаті роботи комісії частка “забракованих” підручників досягла 50%, це був дуже цінний і необхідний досвід українського підручникотворення.

Видатний діяч національної педагогіки С. Русова не тільки активно

працювала в міністерських комісіях по перегляду та рецензуванню підручників. Вона також була автором “Першої читанки для дорослих” і уклала “Український буквар” по підручнику О. Потебні. Я. Чепіга теж був автором “Букваря для дорослих” та “Читанки для дорослих”.

До створення українських підручників безпосереднє відношення має і родина Старицьких. Оксана Стешенко, молодша донька М. Старицького, стала автором-упорядником читанки для молодших класів гімназій “Рідні колоски”. Бажання допомогти рідній школі стало визначальним моментом у цій справі для автора. Підручник був ілюстрований малюнками художників М. Бурачка, М. Жука, Ф. Красицького.

Друге видання цього підручника, яке вийшло у 1918 р. було виправлене й доповнене. Автор використала малюнки і рисунки художників М. Бурачка, М. Жука, В. Старицької, О. Судомори, П. Холодного та Т. Шевченка. Основну увагу привертає до себе мета читанки – “познайомити дітей з духом рідної мови, розвинути у них любов до художньої літератури з одного боку, з другого – дати по змозі художні зразки для класних робіт та духовної розваги дітей”.

Процес демократизації нової школи відбився на змісті упорядкованого підручника, оскільки більшість зразків у книжці розповідають дітям про селянське життя, але для ширшого кругозору автор подає і зразки з життя інших верств суспільства. Водночас, авторка підбрала і такий матеріал, який “викликає в дитячій душі почуття любові до правди та братерства”. В підготовці цього підручника їй допомагали відомі громадські діячі Г. Александровський, Л. Білецький, В. Дурдуківський та ін.

Оскільки створення підручників було не просто освітньою проблемою, а важливою складовою всього процесу усвідомлення національної належності, то цілком зрозумілою є діяльність у цій сфері відомих постатей у середовищі науково-педагогічної і політичної громадськості. Підручники таких відомих особистостей, як М. Грушевський, І. Огієнко, О. Лотоцький, Н. Григор’єв-Наш (Никифор Григор’єв), Я. Чепіга, Т. Лубенцев, С. Русова, В. Дога, С. Титаренко та багатьох інших, є свідченням патріотично-виховної діяльності українських

інтелектуалів на ниві підручникотворення.

Над створенням підручників працювали і регіональні спілки вчителів, хоч рівень був не дуже високий. Одним із прикладів такої праці є читанка “Стежка до дому” в двох частинах складена Катеринославською спілкою під редакцією і керівництвом І. Труби.

Одними із найкращих для використання в школі були визнані міністерською комісією читанки О. Білоусенка “Вінок” (Ч. I. і II.), “Баю-юаю” і “Весна”, а також обидві частини читанки Т. Лубенця.

В проспекті шкільних підручників на 1918/19 навчальний рік букварів налічувалося 23 назви, читанок – 22 назви, підручників з української мови і літератури – 37 назв, з історії – 17 назв, з арифметики – 15, алгебри – 2, геометрії – 6, з географії (разом із картами) – 19 та ряд підручників з інших предметів. Це свідчить про велику увагу інтелігенції до питання підручникотворення, а також про плідну роботу в цій сфері в роки діяльності національних урядів.

Список підручників для вивчення історії розпочинався із історичної читанки “Було колись” О. Білоусенка, включав також “Історію Слобідської України” Д. Багалія, “Як жив український нарід” Б. Грінченка, “Про старі часи по Україні. Коротка історія України (для першого початку) М. Грушевського, “Ілюстрована історія України” М. Грушевського, “Всесвітня історія” (Ч. I., II., III., IV.) М. Грушевського, “Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів з вступним словом про всесвітню історію” Г. Коваленка, “Оповідання з української історії для початкових шкіл” Г. Коваленка, “Історія України” Г. Хоткевича, “Коротка історія України” І. Крип’якевича, “Стародавня історія східних народів” Лесі Українки та ін.

Особливої уваги заслуговують підручники з історії міністра освіти УНР Н. Григор’єва-Нашого “Історія в народних думках та піснях”, “Історія України” Г. Хоткевича, а також “Ілюстрована історія України” М. Грушевського. В передмові до кожної із цих книг ми можемо побачити спільну мету – довести, що українці є окремою нацією, яка має давню історію, сформувати в учнів

розуміння національної належності, виховати почуття любові і поваги до своєї нації.

З падінням Центральної Ради М. Грушевський виїхав з Києва до Кам'янець-Подільського, де працював над підручником “Історія України для трудової школи”. Така увага до творення підручників може свідчити про те, що інтелігенція надавала важливе значення такого роду діяльності, прагнула сприяти розгортанню процесів формування національної свідомості в Україні на високому освітньому рівні.

Деякі підручники стали символом цього періоду українського національно-визвольного руху. Як стверджував О. Дорошкевич, “Історія письменства” С. Єфремова разом з “Історією України” М. Грушевського посідали почесне місце на робочому місці кожного українського учителя, журналіста, студента. Ця книга не мала собі конкурентів: вона безроздільно і безконтрольно панувала, формуючи ідеологічно свого читача.

Можна погодитись з думкою Т. Ківшар, що саме українські підручники для шкіл, видані в період УНР, Гетьманату та Директорії УНР, сприяли збільшенню і поглибленню спеціальних знань, пробудили національну та громадянську свідомість. Велика заслуга в цьому інтелігенції, яка творчу і державну освітню діяльність зосередила в своїх руках. Отже, напрям розвитку освіти відбувався в одному руслі з національними устремліннями прогресивної громадськості.

Діяльність інтелігенції зі створення національної підручничкової бази, яка була сформована за відносно короткий період часу, послужила підґрунтям для подальшого розвитку освіти нашого народу і впливала на усвідомлення національної належності.

Тут ми розходимось із думкою М. Кузьменка, який розцінює написання підручників лише як професійне завдання інтелектуальної еліти, її громадський обов'язок, котрий у будь-якому разі не є політичним вчинком. Швидше навпаки, патріотично-виховна діяльність інтелігенції у сфері створення підручників мала саме політичний характер. У першу чергу тому, що вона була важливою складовою освітнього аспекту загального процесу формування нації.

Підручник відображає також концепцію державотворення, значить має безпосереднє відношення до політики. Інша річ, що з посиленням тоталітарного режиму в Україні підручникотворення набувало догматично-комуністичних рис.

Зміни, які відбулися в українському суспільстві і в освіті за період 1917 – 1920 рр., пояснюють цілком природний процес національного відродження і в наступні роки. Потенційні можливості інтелектуальної еліти в культурно-освітній розбудові України за такий короткий період часу, звичайно, не встигли реалізуватися повною мірою. Повернути цей процес назад було вже просто неможливо. Хоч про повну свободу національно-політичного життя говорити вже не доводиться.

Цілий ряд таких підручників було перевидано у першій половині 1920-х років із незначними змінами. Серед них буквар Б. Грінченка, читанки О. Стешенко, О. Білоусенка, Я. Чепіги, граматика О. Курило, хрестоматія О. Дорошевича та ін. Одночасно розпочалася робота над складанням нових підручників.

§ 2.2 Вплив радянської влади на зміст підручників

В усі часи суспільно-політичне життя в державі впливало на розвиток освіти і книгодрукування. А з іншого боку, така важлива частина освітнього процесу, як навчальна література, задовольняє не лише методико-педагогічні вимоги, а й теоретико-ідеологічні аспекти розвитку держави.

За умов становлення і утвердження тоталітарного режиму в Україні в 1920-х – 30-х рр. і водночас розгортання процесів формування української модерної нації, підручники стали повною мірою дзеркальним відображенням суперечливих тенденцій суспільно-політичної дійсності в державі. Вони були барометром поглядів авторів підручників та напрямів політики більшовиків.

Дослідження самих підручників надзвичайно важливе для пізнання життя школи, молоді та й всього суспільства. Звичайно, з врахуванням можливостей

тієї історичної доби, в якій вони з'являються. Існує навіть думка, що “яка книжка, така школа; яка школа, така молодь і суспільство”. Тобто, підручник відображає державно-політичні настрої суспільства, або ж – за умов підпорядкування цієї сфери державній цензурі – втілення стратегії влади щодо питання майбутнього розвитку народу. Зміст підручників із гуманітарних предметів у значною мірою відтворює розвиток мовознавчої, літературознавчої та історичної наук, з якими щільно пов'язана ідеологія держави.

Одним із перших, хто звернув увагу на зміст підручників відповідно до політики держави, був відомий педагог Б. Грінченко. Аналізуючи підручники часів Російської імперії, за якими навчались українські діти, Б. Грінченко відмічав, що вони мали на меті виховати цілі покоління без історичних традицій і коренів, без власної пам'яті, мови і культури, без минулого і сучасного. Він фактично довів, що підручники були одним із безпосередніх засобів і доказів русифікаторської політики царського самодержавства.

Оскільки українські інтелектуали були носіями ідеї відродження, а підручники відображають не лише методико-педагогічну майстерність автора, а й економічну і суспільно-політичну дійсність у державі, то вони є цінним історичним джерелом. Простежити еволюцію видання шкільних підручників у цей період – означає простежити цілий етап національних освітніх змагань української інтелігенції, а також політичний розвиток суспільства.

Політика українізації, навіть у її офіційному оформленні, створила сприятливі умови для розгортання бурхливої культурно-освітньої діяльності національно свідомої української інтелігенції. Сучасні вітчизняні історики вважають, що в результаті цього зрушення для мільйонів українців, які до того часу не переймалися думками про власну етнонаціональну ідентичність, українізація стала фактом повсякденного життя. Ця політика сприяла національній консолідації на українському етнічному ґрунті.

Зростання мережі шкіл, фінансова підтримка держави привели до плідної праці педагогів і вчителів-практиків, прогресивної громадськості над шкільними підручниками. Книги, в тому числі шкільні підручники, були

джерелом формування свідомості молодого покоління.

Змістовна якість навчальної літератури була дуже важливим моментом освітнього процесу. Видання нових підручників було тісно пов'язано із проблемою будівництва української радянської школи. Враховуючи всі ті позитивні сторони освітньої політики радянського уряду, потрібно пам'ятати, що створення радянського шкільного підручника передбачало підхід до цього питання з марксистської точки зору, відповідність матеріалістичному світоглядові. У кодексі законів про народну освіту УРСР 1922 р. чітко вказувалося, що вся освіта має бути проникнута духом пролетарського інтернаціоналізму. Ідеологічна оцінка підручників стає постійним і звичним явищем.

Розгортання національного освітнього руху як одного із чинників формування модерної нації все-таки давало можливість в умовах радянізації системи освіти зберегти риси національного характеру освіти.

Національні риси освіти з домішками більшовицького духу стають характерною рисою шкільних підручників. Великої уваги заслуговують шкільні книги Я. Чепіги. Наприклад, “Веселка” Я. Чепіги (100 тис., видання друге, перероблене) на останніх сторінках містить оповідання “Рада” та “Інтернаціонал”, текст та ілюстрації в основному відображають традиції сільського устрою життя.

Хрестоматія А. Кушніренка “Навколо нас” – це перевидання двох частин популярної читанки С. Черкасенка “Рідна школа”. Переробка змісту виявилась у тому, що було видалено уривки з творів українських письменників і народної творчості. Нового матеріалу введено дуже мало, лише короткі відомості про пролетарські свята.

Ілюстрації в підручнику О. Сковороди “Первоцвіт” ознайомлюють дітей з навколишньою природою і домашнім сільським побутом. Водночас, з'являються розповіді про соціальне середовище, на тему революційних форм життя, але такого матеріалу мало.

Зміни в текстовому наповненні шкільних підручників у перші роки

становлення радянської влади в Україні відбувалися в руслі ідентичності новим суспільно-політичним реаліям і позначилися, головним чином, розміщенням “Інтернаціоналу” та інформацією про нові, пролетарські свята. Такий напрям змін був характерний не лише на початку 1920-х років, він також мав місце і в наступні роки.

На підручник більшовицька влада покладала великі сподівання. Підготовка педагогічних кадрів вимагала значного періоду часу, а підручники мали вплинути як на учнів, так і на самого вчителя. Підручник – це не тільки техніка роботи в школі, а в першу чергу засіб ідеологічного, політичного й методичного керівництва, що його здійснює держава по відношенню до молодого покоління. В такому контексті підручник розглядали як важливий інформаційний чинник в освітньому середовищі.

Якщо врахувати, що тоталітарна диктатура тримається на трьох китах: державному терорі, пропаганді і вихованні, то стає зрозумілим, чому підручник поступово перетворювався на один із потужних елементів пропаганди. Мережа шкіл охоплювала досить велику аудиторію молодого покоління, і тому, на нашу думку, влада не могла випустити її з інформаційного поля пропаганди. Навчання рідною мовою в масовій школі наближало комуністичні ідеї до представників всіх національностей.

Перефразовуючи слова О. Коляструк про те, що українізація стала свого роду містком від українського самостійництва (і селянського, і державного) до України Радянської, ми можемо сказати, що підручники періоду українізації стали містком від національної школи, яка працювала за принципами загальнолюдських і національних цінностей, до більшовицької, котра пропагувала ідеї комуністичної, тоталітарної влади.

При Народному комісаріаті освіти УРСР працював Науково-педагогічний комітет, який схвалював списки підручників, дозволених для використання в установах Соцвиху. Такі списки друкувалися на шпальтах періодичних видань. Зокрема, на 1924/25 навчальний рік було рекомендовано 74 найменування книг для учнів 1 – 7 класів. Це були вже знайомі за попередніми роками підручники Я.

Чепіги, О. Білоусенка, О. Стешенко, Т. Лубенця і Н. Лубенець, О. Астряба та ін.

Велике значення для розвитку шкільної освіти мала діяльність Науково-педагогічного товариства при УАН, яке було засновано 14 травня 1925 р. Рада товариства складалася з п'ятьох осіб: О. Корчак-Чепурківський, В. Дурдуківський, В. Дога, Г. Іваниця, В. Підгаєцький. Увага товариства була прикута до вирішення актуальних проблем масової школи. Основні форми роботи полягали у проголошенні доповідей. Комісії викладачів різних предметів (української мови, суспільствознавства, природознавства та ін.) вивчали і обговорювали підручники, складали рецензії.

Особливо широко розгорнула свою роботу комісія викладачів мови, яка багато часу присвятила питанням методики навчання мови в трудовій школі, вивчення біографій українських письменників, вивчення нової методичної літератури та підручників. На ініційованих комісією публічних засіданнях товариства обговорювались важливі питання викладання української мови і літератури у трудовій школі. Деякі доповіді потрібно назвати: М. Дем'яновський “Огляд граматик для шкіл соцвиху” (частина I), І. Кривоший “Огляд граматик для шкіл соцвиху” (частина II), Г. Іваниця “З нової підручної літератури до викладання мови”, Г. Іваниця “Мова й література в старшому концентрі трудшкіл за останніми програмами ГУС’а й Держметодкому України”, О. Полуботко “Грамматика в трудшколі”, Л. Ліснявська “Грамматика в старшому концентрі трудшколи”. Якщо врахувати, що відомий український філолог, професор Київського ІНО Г. Іваниця був автором цілого ряду підручників, то публічне обговорення сприяло розв’язанню цілого ряду педагогічних, методичних питань.

Комісія викладачів суспільствознавства під головуванням Й. Гермайзе, яка розпочала систематичну роботу з квітня 1926 р., працювала над програмами суспільствознавства і над підручниками з цього предмету. Й. Гермайзе неодноразово піднімав на обговорення питання ролі історії України в курсі суспільствознавства.

Лише в квітні 1927 р. почала діяти комісія викладачів краєзнавства під

головуванням К. Шила, але одразу ж розгорнула широку роботу. Ключовим питанням була проблема підручника у зв'язку з критикою останніх видань різних підручників географії. До роботи у цій комісії були залучені П. Карвовський, М. Кисленко, В. Кістяківський.

Ця науково-громадська педагогічна організація зайняла свою нішу в освітньому просторі, об'єднавши “найвизначніші київські педагогічні сили, популярні й серед громадянства і серед учнів і навіть просто в гущі обивателів через підручники”. До 1927 р. товариство об'єднало 173 педагогів м. Києва. А публічні засідання товариства, де проголошувались доповіді, збирали досить чисельну публіку, не лише з членів організації, а й із сторонньої публіки.

Дещо іншою була ситуація з навчальною літературою для закладів позашкільної освіти. Оскільки першочерговим питанням було ознайомлення із заходами Радянської влади, то замість підручників використовувались періодичні видання: “Правда”, “Известия”, “Рабочая газета”, “Червоний степ”. В червні 1921 р на сторінках газети “Більшовик” було оголошено конкурс на складання букваря для дорослих з преміальним фондом. Однією із умов конкурсу було виконання наступної вимоги: текст букваря має відповідати завданням соціалістичної революції на Україні.

Із списку підручників, представлених Одеським товариством сприяння ліквідації неписьменності ім. В. Леніна у 1924 р., тільки два були надруковані українською мовою харківським видавництвом – буквар “Червоний прапор” та читанка “Червона зброя”. Решта підручників були надруковані у Москві російською мовою.

Взагалі, “Червона зброя” – буквар, який був розрахований на червоноармійців, але через “багатий” зміст, тобто портрети і відомості про Рикова, В. Чубаря, список революційних свят та ін., використовували для всіх дорослих. Неодноразово перевидавали буквар “Червоний прапор”, який застосовували у навчанні комісії ліквідації неписьменності.

Згодом на сторінках педагогічної преси було розміщено оголошення про конкурс на складання букварів для навчання дорослих у місті (робітничий

буквар) та сільський – для селян. Основні принципи складання букваря зводились до наступного: по-перше, зміст букваря мав складатися із виробничо-побутового матеріалу з поступовим додаванням політичного, по-друге, так звана післябукварна частина повинна була охопити найактуальніші питання з радянського будівництва. Головні моменти другого принципу зводились до висвітлення заходів радянської влади в сільському господарстві; кооперація – зміцнення змички міста з селом (робітників і селян) як заповіт В. Леніна; індустріалізація країни – шлях до соціалізму; УРСР – держава трудящих.

Ті видання, які надходили з Москви або видавались в Україні після перекладу їх українською мовою мали політикопросвітній зміст. Типовим прикладом може бути “Книжка політичної грамоти” П. Коваленка, яка, витримавши шість видань, у 1923 р. вийшла в Києві. Автор керувався тим принципом, що “в політичній грамоті полягає сила пролетарської влади”.

Доволі контрастний характер мав підручковий простір в Україні у 1920-х роках: від одверто класово догматичної навчальної літератури до тієї, яка зберігала в собі закладені у попередні роки риси національної школи.

М. Семчишин зазначав, що на початку 1920-х рр. у культурному процесі України виділялося два центри: духовний – Київ і адміністративний – Харків. У Києві зосереджувалась переважно дореволюційна інтелігенція, яка пережила добу державного відродження (1917 – 1920 рр.) і далі стояла на засадах державності та соборності України, а в Харкові, що був адміністративною столицею України, зосереджувалась українська революційна молодь (партійна і безпартійна), частина якої теж жила українськими державницькими і самостійницькими ідеалами, а поруч неї був гурт діячів старшого покоління, письменників і митців, безперечних патріотів української державності.

Така розстановка національно-культурних сил відобразилась і на сфері підручникотворення. Автори навчальної літератури також зосередили свою діяльність в цих двох містах і деякою мірою в Одесі. Це свідчить, що в Україні одночасно існували однаково потужні центри науково-педагогічної діяльності.

Значна робота зі створення українських підручників була проведена в період українізації. Ціла плеяда визначних київських вчених та працівників вузів брала участь у цій важливій справі. Видатні українські мовознавці і літературознавці активно працювали над створенням підручників та посібників з української мови і літератури. Серед них О. Дорошкевич, Л. Білецький, Г. Іваниця Л. Булахівський, О. Курило, та інші. Було розроблено нові шкільні програми з української мови і літератури.

Особливої уваги заслуговує вивчення змін українського правопису, тому що навчання рідною мовою було одним із найбільших досягнень цього періоду. Для розробки правил правопису української мови було організовано при Наркомосі Державну комісію фахівців під головуванням Наркома Освіти О. Шумського з таких осіб: Г. Голоскевича П. Солодуба, М. Яворського, А. Кримського, О. Курило, О. Синявського, С. Пилипенка, Є. Тимченка, М. Йогансена, Є. Касьяненка, А. Річицького, Н. Калюжного, М. Ялового, О. Попова, М. Гунського, В. Ганцова, М. Сулими, В. Бутвинова, В. Коряка, М. Хвильового, С. Єфремова, Т. Секунди, С. Кириченка, І. Соколянського, О. Скрипника.

Підручник з української мови О. Курило був одним із тих, що розпочав своє “публічне життя” в період 1917 – 1920 рр. і витримав декілька перевидань, зберігши при цьому український народний дух на своїх сторінках. Сьоме видання “Початкової граматики української мови”, що вийшло в 1924 р., як і попередні, було наповнене матеріалами з народної творчості (пісні, загадки, казки, прислів'я і приказки), віршами Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, С. Руданського, Л. Глібова, О. Олеся, Г. Чупринки, М. Чернявського, П. Грабовського, Х. Алчевської. Характерною рисою є наявність текстів, які подають інформацію про етнічні регіони України, такі як Волинь, Поділля, а також демонструють читачеві захоплення рідним краєм, його красою. Відомий педагог, професор Київського інституту народної освіти Г. Іваниця назвав “Початкову граматику” О. Курило “позаконкурентною”. В усій науковій і освітній діяльності О. Курило простежується вплив етнографізму і

національного романтизму, який вона перейняла у свого наукового наставника Є. Тимченка та в працях О. Потебні.

У червні 1923 р. була підготовлена, а в 1924 р. опублікована хрестоматія і читанка “Шляхом життя” (ч. I). Задум упорядників читанки, а нею займалися Я. Чепіга, Б. Якубський та Г. Іваниця, був з дидактично-пізнавального боку далекосяжним. “Ця хрестоматія не може бути історичною літературою, бо систематичну історію літератури ні з наукового, ні з педагогічного погляду ще неможливо давати трудовій школі. Але виразно встає необхідність дати школі яскраве розуміння органічного зв’язку з розвитком соціально-політичного життя, навчити в явищах літератури бачити явища соціальні”.

Розділ, упорядкований Я. Чепігою, що мав назву “Україна в полумені соціальної революції”, становили художні твори О. Олеся. М. Ірчана, В. Поліщука, М. Хвильового (“Солонський яр”), М. Йогансена, а також промова Л. Троцького. Не дуже весела когорта для “Веселки”, якщо врахувати ставлення до них політичного керівництва країни, особливо за умов українізації. Добір творів відрізнявся від попередніх розділів, у яких використовувалися тексти класиків української літератури – Т. Шевченка, П. Мирного та інших. Можливо, використання Я. Чепігою художніх творів від В. Винниченка до промов Л. Троцького, від В. Чумака до М. Хвильового було тим самим “балансуванням”, про яке писав С. Єфремов.

У той час недоліком підручника вважали відсутність так званого революційного матеріалу: політичні свята, дитячі комуністичні групи, умови життя юних ленінців і т. п. Пояснювалось все це не як штучне насадження політики в книжці, а навпаки, як необхідність природного, живого зв’язку книжки з реальністю. Це була та реальність, яку більшовики хотіли нав’язати через освітню систему і зробити невід’ємною частиною життя кожного громадянина СРСР. Шкільні підручники в цьому випадку були одним із найкращих засобів для впливу на молоде покоління, оскільки через них процес пізнання відбувається найбільш легко.

В підручниках теж виявлявся суперечливий характер національної

політики більшовиків, яка, на думку С. Кульчицького, з одного боку, враховувала інтереси українського народу, а з іншого, – була знаряддям побудови комуністичного ладу методами “революції зверху”, оскільки мета її полягала в тому, щоб максимально полегшити силову комунікацію України. Тож підручники теж перетворювались на знаряддя побудови комунізму, впливаючи на свідомість учнів.

“Якщо зробити зараз генеральний огляд, загальну оцінку наших підручників у напрямку їхньої відповідності новим типам шкіл, шкільних програм і методам роботи, то ми не матимемо ще таких підручників, що цілком відповідали б вимогам”, – до такого висновку доходить заступник наркому освіти Я. Ряппо в своїй статті.

С. Сірополко, аналізуючи зазначену публікацію, дотепно підкреслює, що те, в чому Я. Ряппо вбачає недоліки, нерідко є якраз позитивною рисою підручника з погляду сучасної педагогіки. Особливо актуально виглядає таке зауваження щодо ідеологічної оцінки підручників.

Підручник “Червоні зорі”, який був укладений і виданий у 1927 р., теж відтворював радянську дійсність через призму пролетарських свят. Трисеместровий розподіл матеріалу навчальної книги подавав систему свят таким чином: у першому триместрі – це свято жовтневої революції, в другому – кривавий тиждень (9 січня 1905р.), тема про Червону армію, Шевченкове свято в контексті подій лютневої революції, жіночий день, свято Паризької комуни, в третьому – день Ілліча, Перше травня.

Добираючи матеріал для робочої книги з мови “Живе слово” В. Дога виразно орієнтувався на сільський варіант комплексних програм “Порадника”. Як наслідок, тільки три розділи із тринадцяти відображають радянські свята, акцентується увага на постаті В. Леніна, піонерах.

Взагалі, питання пролетарських свят стало одним із основних в радянсько-політичному акценті змістового характеру підручників-гуманітаріїв, маються на увазі граматики, читанки, хрестоматії. Таким чином, нова радянська реальність у доступній і легкій формі впливала на самосвідомість учнів. А

комплексні програми “Порадника” стали основою для складання шкільних підручників. Пролетарська спрямованість шкільних свят мала єдину мету – це виховання молодих поколінь пролетарського, комуністичного суспільства. Свята виконували ідеологічно-виховні функції за умов існування національних традицій в українському суспільстві. Такий характер тематики підручників негативно впливав на процес націотворення в Україні.

Одна лише еволюція назв підручників засвідчувала ті зміни, які відбувалися впродовж періоду радянської українізації. Від таких назв, як “Рідні колоски”, “Первоцвіт”, “Вінок”, радянська національна політика проклала шлях і до підручника “Червоні зорі”.

Тож, як правильно зазначив С. Кульчицький, спільним знаменником для обох типів українізації – національного і радянського – була дерусифікація. Теж саме ми бачимо в українському підручковому фонді цього періоду, проте варто зауважити, що радянська дерусифікація при всіх позитивних моментах з іншого, сутнісного, боку негативно впливала на формування самосвідомості учнів.

Матеріали підручника з української мови авторського колективу (О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадинський, М. Сулима) – це народні думи, прислів'я, приказки, уривки з творів Т. Шевченка, Г. Квітки – Основ'яненка, Б. Грінченка, П. Куліша, Марка Вовчка, П. Мирного, М. Хвильового, М. Старицького, М. Вороного та інших українських поетів і письменників. Лише в кінці книги (на останніх сторінках) розміщено тексти М. Горького, А. Луначарського, Л. Троцького, М. Бухаріна про В. Леніна.

“Українська мова” О. Синявського наповнена текстами Л. Глібова, М. Коцюбинського, М. Старицького, О. Олеся, І. Франка, Б. Грінченка, С. Руданського, Т. Шевченка, С. Єфремова, деякі матеріали з “Веселки” Я. Чепіги, з читанки А. Крушельницького. Радянська дійсність фактично не відображається, якщо не враховувати розповідь про колективні господарства, переваги ведення спільного господарства.

Свого роду унікальним був підручник “Українська література”

О. Дорошкевича, який у 1929 р. вчетверте був перевиданий “Книгоспілкою”. Автор вважав, що українська література брала свої початки “з давніх часів, коли тут, на Землі Українській, з’явилися перші писані твори”. Окрім того, він стверджував, що “Слово о полку Ігоревім” – найхудожніша пам’ятка староукраїнського письменства”.

Характерно, що першим і єдиним шкільним підручником з історії України в 1920-х рр. була книга М. Яворського “Коротка історія України”. Йому також належить книга “Історія України в стислому нарисі”. Автор зображає боротьбу українського народу за національну державність, але в той же час наголошує на неминучості перемоги пролетарської революції та радянської влади в Україні. Штучне поєднання історії українського народу з марксистським вченням про формації, класову боротьбу, роль пролетаріату і комуністичної партії – такою була “Коротка історія України”, такою була і сама Україна в 1920-х – 1930-х роках.

Оцінка багатьох історичних фактів змінювалась на тлі офіційного пролетарського інтернаціоналізму. У 1925 р. український історик М. Яворський так міг оцінювати наслідки Переяславської ради: “вони (українці. – Авт.) не знали, що їх чекала в будучині з рук московського дворянства і їхнього автократа, “білого царя”, куди гірша доля, як від шляхти”.

Вже у 1929 р. книги М. Яворського стали об’єктом критики, і на сторінках періодичної преси з’явилися відповідні публікації. Зокрема, в лютому місяці в газеті “Правда” була розміщена рецензія П. Горіна на книгу М. Яворського, в якій наголошувалось, що характерним для автора цієї книги є заперечення керівної ролі пролетаріату та його партії в буржуазно-демократичній революції, спроба ідеалізації та політичної реабілітації українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

У працях М. Яворського збереглося основне – ідея про національну історію України, незважаючи на марксистську схему історії, класовий підхід, ідеологізований характер праці. З цією думкою не можна не погодитись, адже трагічна доля цього історика лише підтверджує національний характер його

роботи.

Існувала одна особливість організації історичної освіти. Ще в 1921 р. Наркомат освіти РСФРР (його рішення вже були обов'язковими в радянській Україні) ліквідував предметне викладання історії, а замість нього вводився курс “Суспільствознавство”. Оскільки радянська комуністична влада не мала системи шкільних підручників з історії, створених на марксистській основі, то залишити історію як самостійний предмет, означало можливість викладання історії України за книгами, створеними за часів УНР. Книга “Коротка історія України” М. Яворського і використовувалась у курсі “Суспільствознавство” в період 1923 – 1929 рр. Таке радикальне рішення щодо ліквідації предмета історії свідчило про посилену увагу до змісту освіти з боку влади.

На окружній нараді Соцвиху 26 – 28 квітня 1928 р. зазначалося, що підручники з погляду ідеології не є радянськими. Наприклад, та ж “Веселка” Я. Чепіги, “Колоски життя” О. Стешенко, “Наше життя” В. Доги. Ці підручники не могли вже задовольняти вимоги радянської педагогіки, репрезентувати ідеали і змагання пролетаріату, тому їх уже не рекомендували використовувати в школі. На зміну їм з'явилися нові, написані відповідно до навчальних планів “Порадника”.

Проте новостворені підручники не завжди задовольняли своїм змістом. Окремий розподіл букварів і читанок для сільської та міської школи виявив нові проблеми. Головним недоліком було недостатнє відображення в сільській школі – життя міста, заводу, фабрики, а в міській – життя села. Така увага й оцінка змісту навчальної літератури пояснюється тим, що підручник розглядали перш за все як “засіб ідеологічного й методичного керівництва держави молодим поколінням”.

Кожного навчального року список рекомендованих підручників змінювався. Для шкіл з українською мовою викладання на 1929/30 навчальний рік ДНМК НКО затвердив список із 80 підручників. Серед них підручники таких авторів: О. Астряб, В. Дога, Г. Іваниця, М. Голубенко, Я. Чепіга, О. Синявський, М. Сулима, Кістяківський, Христенко та ін. Альтернативний

список підручників засвідчував активну роботу педагогів, постійні педагогічні пошуки, які обмежувалися ідеологічними рамками, а також демонстрував відносний плюралізм у радянській державі на цьому етапі розвитку.

Згорання у 1929 р. нової економічної політики, яка була ґрунтом для розвитку українського відродження поставило під загрозу й політику українізації, яка переростала межі селянського життя і ставала проблемою розвитку продуктивних сил республіки, що в кінцевому рахунку вело до політичної самодіяльності України як держави.

На початку 1930-х років у зв'язку з процесом Спілки визволення України шквал критики обрушився на авторів шкільних підручників, які були засуджені. Діяльність В. Доги та Г. Іваниці розцінили як організовану антирадянську, контрреволюційну роботу. Фактично 90% київських авторів підручників були звинувачені в ході процесу над так званою СВУ. Це свідчить, що комуністичний режим їхню діяльність розцінював як небезпечну для життєдіяльності радянського суспільства. І небезпека ця йшла від національно свідомої інтелігенції, яка була безпосереднім творцем підручників – важливих джерел формування самосвідомості молодого покоління. Досить показовою є мотивація педагогів при написанні підручників. Так, професор Київського ІНО В. Дога на суді над так званою СВУ стверджував, що для нього пріоритетним був національно-культурний підхід у справі підручникотворення. І така національно свідома позиція відображала погляди більшості авторів українських підручників, педагогів періоду українізації.

Послідовна і цілеспрямована політика влади направлена на знищення цієї верстви суспільства відбулася в декілька етапів. Гучний процес над СВУ відкрив шлях до виявлення і знищення “шкідників”. Як писала Н. Полонська-Василенко, “Україна була обезкровлена, залякана, люди не наважувалися піднести голос, а більша частина відважних, свідомих потрапили до в'язниць і концтаборів”.

Така ситуація відбилась на національних кадрах, що означало і відповідні зміни в якості роботи у різних галузях, але найбільш негативно це позначилось

на гуманітарній сфері. Репресії української інтелігенції безпосередньо, через підручники, позначилися на житті українського шкільництва. Нещадна критика підручників і вилучення їх з подальшого вжитку у школах стала наслідком утвердження тоталітарного режиму.

З жовтня 1929 р. було залучено до їх написання 300 авторів, при цьому для керівництва ними при методкомісії НКО була створена спеціальна група з 11 чоловік. Посилення цензури і контролю з боку партійно-державної влади на початку 1930-х років позначилось на створенні підручників. Змінилися не лише вимоги до підручників, відбулася ще й зміна авторських колективів, які працювали в цій сфері.

На зміну мали з'явитися нові підручники написані відповідно до тих вимог, які були ухвалені на Всеукраїнській нараді в справі підручників 1930 р. Основні пункти вимог зводились до наступного:

а) ідеологічна витриманість підручника полягатиме в чіткості визначення генеральної лінії партії, боротьби з правим та лівим опортунізмом, висвітленні класової боротьби; це і буде найбільш допомагати учневі брати участь у революційній боротьбі за соцбудівництво, формувати матеріалістично-діалектичний світогляд, дасть можливість засвоїти учням мінімум теоретичних основ марксизму-ленінізму;

б) підручник мусить стати одним із знарядь у приєднанні учнів до лав передового дитинства – юних піонерів, тим самим скеровуючи в комуністичне річище всю діяльність учнів;

в) підручник допомагає учням усвідомити соціальну суть основних галузей виробництва (політехнізації);

г) стає знаряддям виховання інтернаціоналіста та антирелігійника, взагалі виховання у дітей непримиренної ворожнечі до класового ворога та до всього нам чужого, ворожого;

д) книжка мусить давати суть класової боротьби через друковане слово, основи марксизму й ленінізму, відомості з різних галузей знань;

е) книжка має сприяти учнівській самодіяльності та активності, що

повинно йти по лінії єднання революційної теорії з революційною практикою”. Тобто вся суть реформувань змісту підручників полягала у цілеспрямованому і послідовному пропагуванні класово-партійних догматів з перших років навчання дитини в школі.

Унеможливллювався процес формування національно свідомого молодого покоління. Інформація у підручниках про самотність і характерні риси кожної нації зводилась до дозованих порцій.

Те, що століттями царський імперіалізм ніс в українську школу російською мовою, більшовизм ніс в українську школу українською мовою. Ідею “єдиної і неділимої” в царській школі виховували в українському народі на базі чужої і незрозумілої йому російської мови. Більшовики нав’язували ідею “єдиного і неділимого” комуністичного СРСР для кожного окремого народу рідною мовою: в Україні – українською, в Білорусії – білоруською і т.д. Такі висновки І. Крилова щодо розвитку освіти в Україні були зроблені при порівнянні змісту читанок царської та радянської доби. Напевно, підручники досить красномовно можуть сказати про політику держави, не звертаючись навіть до урядових розпоряджень.

Досить показовим у цьому плані є підручник “Робітна книга з української мови” авторського колективу в складі І. Бойківа, Є. Кротевича, М. Трохименка, А. Шевчука, який був виданий у Москві у 1931р. Той вірш, який був розміщений на першій сторінці, яскраво засвідчив реальну картину життя в СРСР:

І міцно, і владно
йде СРСР,
життя будувати
нам вільно тепер.
Крізь бурі Жовтневі,
крізь кров у боях
в червоне майбутнє
проклали ми шлях.

Звичними стають тексти, які пропагують організацію суспільно-політичного життя, що колективізація є найкращим засобом боротьби з класовим ворогом. При цьому на піонерів та школярів покладається завдання пильно та ретельно взятися за цю справу і, насамперед, подбати про те, щоб своїх батьків негайно втягти до колгоспів. Основна лінія змістовного і текстового наповнення була спрямована на формування свідомості громадянина СРСР. Причому такого громадянина, який повинен одразу включитися в суспільно-політичне життя країни ще з шкільного віку, хоч би через піонерську організацію.

Підручник із суспільствознавства для третього року навчання початкової школи А. Александрова та С. Ушакова давав учням уявлення про історичні події з метою перемагати своїх ворогів; будувати нове життя, як учив В. Ленін; ставати борцями за перемогу робітників у всьому світі.

Одвічне прагнення української інтелігенції мати для свого народу масову українську школу і підручники, які були б написані рідною мовою, в роки українізації стали реальними, але змінювалися тенденції сутнісного наповнення освіти в цілому. Внутрішній зміст підручників був спрямований на ушлявлення комуністичної партії і радянського способу життя. С. Сірополко дійшов висновку, що революційно-пролетарський та комуністично-інтернаціональний дух пронизує собою всі підручники трудової школи, починаючи з букваря.

Гасло М. Скрипника про виховання молодого покоління в дусі національної свідомості, яке було проголошене на всеукраїнській нараді нацменробітників у 1931 р., не входило в плани більшовицької влади. Навпаки, як ми могли простежити, ключовим питанням освітнього процесу було виховання у молодого покоління інтернаціональної свідомості.

НКО УРСР під керівництвом М. Скрипника було потім звинувачено в тому, що в підручниках і програмах літератури “пропагувався український націоналізм”, оскільки не передбачалося ознайомлення учнів українських шкіл з “братньою російською літературою”. Так, замість впроваджених М. Скрипником шкільних підручників, вводилися загальносоюзні.

При цьому нове керівництво надавало важливого значення книжці, особливо для дітей: “книжка для дітей повинна вмілим добором матеріалу переконувати дитину, підводячи її до розуміння фактів класової боротьби, прищеплювати дітям пролетарську ідеологію і світогляд, комуністичну мораль, виховувати свідомих будівників соціалізму”. Це ще раз доводить, що підручники були значною частиною інформаційного простору, їх розглядали і оцінювали як засіб комуністичної пропаганди і агітації, виховання населення у більшовицькому дусі. Тому зміни в національній політиці в першу чергу позначилися на навчальній літературі.

На спеціальних нарадах НКО з приводу нових підручників наголошувалося, що матеріал читанки має бути “класово-витриманий”, щоб “викликати в дитини співчуття до пролетарів, трудящих, селян, до народів поневолених країн, що борються за своє визволення; ненависть до гнобителів, дармоїдів, розтратників громадського майна. Водночас цей матеріал викликатиме пошану до революціонерів, героїв соціалістичного будівництва”. Читанки для молодших груп повинні були подавати здебільшого матеріал із суспільствознавства, природи, а також художні уривки і вірші.

Виданий цього року “Підручник з української мови. Граматика й правопис.” П. Волинського і С. Чавдарова не містив жодної згадки про минуле України, її культурних і політичних діячів. Натомість кожна сторінка була проникнута текстами про комуністичну радянську дійсність, а також про турботу уряду за поліпшення життя трудящих. Ілюстративний матеріал був обмежений портретами В. Леніна, Й. Сталіна, К. Ворошилова. Досить красномовний вірш був надрукований на одній із сторінок вищезазначеного підручника:

Працуйте й пильуйте,
Заводи будуйте,
старий світ руйнуйте.
Будинок новий
ставте й пильуйте.

Гей, ви, арміїці,
Червоні бійці!
Добре вартуйте,
пильно вдивляйтесь,
рушниці готуйте.
Будьте готові до бою завжди!

Національна політика КП в Україні безпосередньо вплинула на розвиток освіти, підручників. С. Косіор у своїй доповіді на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в 1933 р. першим і основним завданням проголосив “інтернаціональне виховання мас”, бо “широка пропаганда інтернаціоналізму” мала сприяти “згуртуванню трудящих усіх національностей України і Радянського Союзу в цілому”.

Офіційна позиція щодо вивчення мови у школах зводилась до того, що все повинно відповідати завданням інтернаціонального виховання учнів. Це ще раз доводить, що рідна мова слугувала засобом пропаганди інтернаціоналізму і, таким чином, підкорення свідомості народу комуністичній владі. Проєвропейські орієнтири української інтелігенції, які знаходили своє відображення в освітній діяльності, не влаштовували радянську владу, оскільки це лише відсторонювало від планів цілковитого і всебічного підпорядкування українського народу.

Як стверджував Р. Смаль-Стоцький, “Інтернаціонал”, безперестанно вбиваний у голови молоді, має завдання: зробити всі поневолені народи національно пасивними. Ідея “злиття мов” – яка є одною з головних догм комуністичної віри – це той опій для поневолених народів, який призначений на обезпилення їх творчої волі”.

Копітка праця по створенню словників і правопису українськими мовознавцями була розцінена як шкідницька, оскільки начебто “була скерована на відрив української літературної мови від мови широких трудящих мас, на обмеження і вихолощування української мови для того, щоб вона не могла задовольнити потреби нашого соціалістичного будівництва”.

Українським мовознавцям інкримінувалося використання мови як засобу

розриву стосунків України з Радянським Союзом і перетворення її в колонію польського фашизму або німецького імперіалізму. Начебто з цією метою вони використовували і підручники з мови, намагаючись за допомогою підручника – цього найважливішого чинника педагогічного процесу в школі – скерувати виховання мільйонів трудящої молоді в національному дусі.

З 1933 р. лунають гучні заяви на рівні ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У про стабільні, систематизовані підручники з акцентом на тісні культурні зв'язки із Росією. В. Затонський критикував українські підручники з літератури за відсутність творів російських письменників і поетів, розцінюючи працю авторів як “свідому лінію на розрив культурних зв'язків із РСФСР”. “Зовнішня, дешева, компілятивна цитатна політизація, до того ж на базі махрового, щиро-українського націоналізму. За такими настановами писалися підручники, складали програми і рецензували”. Така оцінка зі сторони В. Затонського фактично була правдивою, оскільки зазвичай світогляд авторів підручників не був комуністичним, а тому й так звана політизація не могла бути іншою, ніж компілятивною і цитатною.

З 1933 р. розпочався період більшовизації і уніфікації системи шкільної освіти, у якій російській мові та літературі відводилася роль каталізатора цих процесів. Це виявилось у тому, що почали активно пропагувати творчість великого російського поета О. Пушкіна, владні структури намагалися довести вищість російської культури, необхідність підпорядкування їй інших культур.

Старі пропагандистські гасла або застосовувались до нової лінії партії, або замінювались на інші. Деякі з них приходили безпосередньо з Москви, інші – через Київ. Після прибуття в Україну у 1933 р. П. Постишева, особистого представника Й. Сталіна, було поширено гасло, що закликала не допускати до виникнення штучних бар'єрів між українською та російською націями й культурами. Тепер постійно повторювали, що Україна є невід'ємною частиною Радянського Союзу, що дружба радянських народів вічна і що велика російська культура благотворно впливає на всі інші. Такий підхід було перенесено на історію. Щоправда, основне положення про те, що українська нація (так само,

як і білоруська) виникла щойно після татарської навали XIII століття, а до того існувала єдина і неподільна “староруська народність”, спільний предок українців, білорусів і росіян, остаточно сформульовано пізніше, після Другої світової війни. Але ще в серпні 1934 р. від радянських істориків вимагали, щоб вони створили “такий підручник історії СРСР, де б історія Великої Росії не відривалася від історії інших народів СРСР”. Це фактично означало скасування історії України (як і інших неросійських народів) і підміну її історією Росії.

Отже, створення українських національних шкільних підручників було неодмінною складовою освітнього аспекту процесу націотворення. У першу чергу ми виділяємо ті предмети, які впливають на формування національної свідомості, а відповідно й підручники – з історії, літератури і мови. Українська інтелектуальна еліта, як і європейська, цілком свідомо використовувала шкільні підручники для того, щоб зміцнити національну самоідентифікацію молодого покоління.

Досвід підручникотворення, напрацьований українською інтелігенцією (і наддніпрянською, і західноукраїнською) починаючи із другої половини XIX ст. та особливо в роки діяльності національних урядів був надзвичайно важливим. Керуючись патріотичними настроями, всупереч складній політичній ситуації українська інтелігенція створювала національні підручники.

Вирішення проблеми забезпечення українських шкіл підручниками упродовж 1921 – 1934 рр. освітнього руху відбувалося на державному рівні. Розповсюдження підручників відбувалось через виконкоми, а також через книготоргівельну мережу. У першій половині 1920-х рр. масштаби видавництва підручників були значно менші, ніж в роки національних урядів. На початку 1930-х рр. рівень забезпечення в цілому в Україні становив 63 %. Однією із причин була недостатня кількість надрукованої продукції. Причиною було також недостатнє фінансування та фактично щорічна зміна дозволених для навчання в освітніх закладах підручників. З утвердженням комуністичної влади поліпшилося забезпечення підручниками, які були вже не національними, а загальносоюзними.

Упродовж 1921 – 1934 рр. характер підручникотворчої діяльності української інтелігенції в умовах Радянської України пройшов складний процес еволюції від національного до змішаного, а потім до радянізованого. Національна форма освіти, яка виявлялася в україномовних підручниках, збереглась, але сутність, глибинний зміст у зв'язку з ідеологічними нашаруваннями, був таким же суперечливим, як і політика українізації. Вона створила можливість одночасного існування підручників із змістом, який зберігав народний дух, а також таких, що вже були частково радянізовані з тенденцією до концентрації в них засадничих ідей комуністичної ідеології.

Становлення і зміцнення тоталітарного режиму безсумнівно позначилось на підручниках. Вони стали ареною боротьби за свідомість молодого покоління. Причому правила цієї боротьби намагався нав'язати правлячий комуністичний режим. Зміни у написанні підручників були викликані політичною ситуацією в країні, а також педагогічними експериментами, тобто впровадження комплексного методу навчання і виховання. Творці підручників змушені були маневрувати між власними поглядами і вимогами влади, щоб протистояти тоталітаризму.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. агітаторсько-пропагандистська функція підручника набула більш виразного характеру. Утвердження тоталітарного режиму і пропаганда стали неодмінними союзниками у сфері впливу на самосвідомість народу через навчальну літературу. Підручники стали прямим ретранслятором ідеології радянського комуністичного режиму. Навіть більше, відверта пропаганда більшовицьких ідеалів на сторінках підручників стала неодмінною умовою їх існування в навчальному процесі. Поступово урядова політика у сфері освіти зводилась до створення загальносоюзних стандартів у навчальній літературі Радянської України практично з усіх предметів.

Наслідки комуністичного, тоталітарного засилля в підручниках, в освітній сфері ми відчуваємо і до сьогоднішнього дня. Ті цінності, які пропагували українські радянські підручники, особливо з початку 1930-х років, жодною

мірою не відображали національних і демократичних цінностей, до яких прагнула патріотично налаштована українська інтелігенція. Пригнічення національних ідей в підручниках було кроком, що був спрямований на відверте нищення неугодних позицій з боку національно свідомої інтелігенції для радянської влади. Якщо спочатку це була лише часткова уніфікація підручників під так звані реалії радянського життя, то згодом все це обернулося цілковитим вилученням із вжитку так званих “політично непридатних” підручників.

Фізичне і моральне знищення національно свідомої інтелігенції, зокрема і авторів шкільних підручників, одразу позначилося на “очищенні” і формуванні підручничого фонду. Посилення тоталітарного режиму унеможливило практичну реалізацію демократичних національних уподобань української інтелігенції у будь-якій із культурно-освітніх сфер. Підручники відображали посилення монопартійного тиску в суспільстві і, відповідно, пригнічення національних прагнень і уподобань патріотичної української інтелігенції.

§ 2.3 Забезпечення освітніх закладів навчальною літературою

Завжди підготовка та видавництво підручників для масової школи були справою державної ваги, такою, що турбувала все суспільство, бо підручники пов’язують школу з розвитком науково-теоретичної думки в державі і певною мірою в них закладаються основи державно-політичного світогляду інтелектуальної еліти.

Американський дослідник Бенедикт Андерсон поширення друкарства розглядав як один із чинників, що впливає на процес формування модерних націй. Справді, поява друкарства кардинально розширила інформаційний простір, частиною якого були і підручники. Масовий характер освітніх процесів у модерну епоху потребував і такого ж масштабу діяльності друкарських установ.

Однією з важливих умов функціонування навчальних закладів та ефективності навчального процесу було і є забезпечення школи достатньою кількістю навчальної літератури. Проблема забезпечення навчальних закладів

достатньою кількістю підручників була найактуальнішою в українському освітньому русі 1920-х – 1930-х рр.

Діяльність національних урядів у 1917 – 1920 рр. сприяла значному зрушенню з місця національної освітньої справи. Українська громадськість за доби революційних змагань неодноразово ставила перед владою питання про організацію видавничої справи заходами держави, та й сама влада не залишала проблему друкарства поза увагою. Майже при всіх міністерствах створювалися відділи, які відповідали за видавництво підручників. Українські приватні та іноземні видавництва, за домовленостями з представниками української влади, збагатили кількісний масив навчальної літератури.

Небувалих масштабів досягають наклади “Задачника” (в двох частинах) Я. Чепіги (по 250 тис. прим.) і “Початку” С. Черкасенка (130 тис. прим.), “Української граматики” О. Курило (200 тис. прим.). Це було одним із кроків тогочасної влади та інтелігенції на шляху до формування навчальної бази національної системи освіти.

Міністерство народної освіти Української держави і Департамент вищої і середньої освіти приділяли особливу увагу підготовці і видавництву підручників з історії як для вищої, так і для середньої школи. У міністерстві функціонував видавничий відділ, який займався підготовкою до видання підручників. У 1918 р. міністерство планувало видати на свої кошти 28 підручників для початкової, середньої і вищої школи. Серед них такі: С. Черкасенко “Початок” (500 тис.), С. Черкасенко “Рідна школа”(в двох частинах по 300 тис.), А. Воронець “Ярина” (200 тис.), Б. Грінченко “ГраMATка”(100 тис.), Я. Чепіга “Арифметичний задачник для народних шкіл” (чч. I й II, 100 тис.), О. Білоусенко “Вінок” (ч. III. 20 тис.), С. Рудницький “Початкова географія для народних шкіл” (25 тис.), М. Кордуба “Географічний атлас” (25 тис.). Як бачимо, тиражі окремих підручників сягали неймовірних на той час масштабів, оскільки українські школи потрібно було забезпечувати відповідними підручниками. Проте навіть такі заходи не вирішували проблеми повного забезпечення підручниками.

Рух, спрямований на ліквідацію неписьменності, а також на масову освіту народу, потребував не тільки появи підручників, а й забезпечення в достатній кількості такою літературою навчальних закладів. Забезпечення шкіл підручниками було актуальним питанням і для країн Європи. Хвиля шкільних реформ охопила практично всі країни, а це звичайно відобразилось на підручниках. Книги, які були придбані на один навчальний рік доводилось міняти. У Німеччині навіть було видано постанову, яка дозволяла використовувати ще один рік ті підручники, як виходили з користування. У роки становлення радянської влади сторінка видання підручників в історії освіти почала писатися не з чистого листа.

В умовах переходу до непу, коли відбувалось одержавлення книжкових закладів, здійснювалась націоналізація книгарень, багато різних видів видань, у тому числі й підручників, було конфісковано і залишено для зберігання у непристосованих приміщеннях. У той час, коли велика кількість літератури псувалася, читачі не могли придбати необхідні їм книги, школи не були забезпечені підручниками в достатній кількості.

Негативно позначилася на забезпеченні навчальною літературою заборона використовувати в освітніх закладах ті підручники, які були видані у попередні роки національно-визвольних змагань українського народу. Мотивація такої заборони – аполітичність текстів, відсутність матеріалістичного світогляду та антимарксистський підхід до певної дисципліни. В своєрідний “чорний список” увійшло сто двадцять підручників, серед яких – арифметики Верещагіна, Шарка, Чепіги та ін., алгебри Граве, геометрії Супруна, фізики Заліського, не кажучи вже про безліч читанок, граматик, підручників з історії, географії та природознавства.

Коли ВУЦВК поставив перед ВЦВК питання про фінансування видання українських підручників, Рада праці і оборони 6 серпня 1921 р. схвалила відповідну програму заходів, а в жовтні для друкування підручників українською мовою за кордоном було виділено 500 тис. крб. золотом. Пізніше на цю справу було додатково асигновано 250 тис. крб.

Видавництво підручників у 1921 р. не було пріоритетним напрямком діяльності Всеукрдержвидаву, про що свідчать наведені нижче дані:

Тематика і тираж Всеукрдержвидаву

Назва розділу	Кількість назв	Число примірників
Агітаційно-політичний	433	3 247 500
Науково-політичний	112	1 315 500
Підручники для шкіл	9	995 000
Дитячі книжки	9	398 000
Соціальна белетристика	48	520 000
Всього:	621	6 477 000

Отже, підручники становили всього 1,45% назв та 15,4% накладу, в той час коли основна увага і зусилля видавництв були спрямовані на розповсюдження агітаційно-політичної літератури (69,7% назв та 50,2% накладу).

Тому й не дивно, що вже наприкінці жовтня 1921 р. Рада народних комісарів УРСР зобов'язала сім поліграфічних підприємств друкувати підручники для забезпечення учнів загальноосвітніх шкіл. Але через нестачу паперу виконати всі замовлення не вдалося.

Водночас, завдяки зусиллям українських емігрантів, за кордоном були вже надруковані деякі українські підручники. Відомий видавець українських книжок в Німеччині Яків Оренштайн у жовтні 1921 р. намагався отримати дозвіл на приїзд до Києва з метою узгодити питання про транспортування в Україну 40 вагонів літератури (250 тис. букварів, твори Т. Шевченка в п'яти томах тощо). Незважаючи на існуючі потреби в запропонованій Я. Оренштайном літературі, радянський уряд не поспішав до такої співпраці з закордонними книговидавництвами.

У Відень на адресу Ю. Тищенка, М. Грушевського і союзу "Голодним України" надходили листи з від декількох осіб і організацій з проханням допомогти у забезпеченні шкіл підручниками безкоштовно. 22 серпня 1922 р. у Відні відбулася нарада видавців, на якій було прийнято схвальне рішення про

допомогу українським школам. У протоколі зазначалося: “визнати необхідним, щоб видавництва зробили жертву книжками в розмірі, який кожне видавництво знайде для себе можливим, з тим, щоб союз “Голодним України” книжки ці переправив на Україну своїми засобами через Червоний Хрест і через своїх уповноважених розподілив між школами”. Інша справа, що радянський уряд не бажав ні приймати допомогу, ні купувати ці підручники, мотивуючи відмову невідповідністю релігійної тематики запропонованих книг доктрині більшовиків. Напевно, більшовики боялися національної єдності українців, якщо намагалися перешкодити поширенню національних підручників.

Вирішити існуючу проблему радянський уряд намагався власними силами. Ще на п'ятому з'їзді Рад було прийнято рішення передати Наросвіті всю справу Державного видавництва. Державне видавництво України (ДВУ) отримало статус державного видавничого підприємства і було органом державного контролю та регулювання видань, поширення друкованих творів на території УРСР.

Ще в 1922 р. на одному із чергових пленумів ЦК КП(б)У було прийнято постанову, де наголошувалося на тому, щоб спрямувати діяльність видавництва в першу чергу на створення української радянської навчальної літератури і на негайному складанні коротких загальнодоступних українських підручників на популярній мові, які мали дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Згідно з одним із пунктів постанови передбачалось спрямувати всі зусилля на те, щоб забезпечити кожному національну школу підручниками на рідній мові в достатній кількості.

Але напередодні 1922/23 навчального року ДВУ могло запропонувати НКО України лише 17 назв підручників, тираж яких був катастрофічно низьким. Наприклад, читанка “Веселка” Я. Чепіги була на складі в кількості близько 10 тис., граматика С. Титаренка “Сонечко” – майже 12 тис. У 1922 р. з Росії було одержано 105,6 тис. примірників навчально-методичної літератури, у 1923 р. – 110,7 тис.

Одна із важливих функцій ДВУ полягала в забезпеченні створеної мережі

шкіл українськими підручниками і книжками. У 1923 р., станом на 15 жовтня, ДВУ надрукувало понад 50 назв підручників з різних предметів, серед них: “Початкова граматики” О. Курило (50 тис.), “Читанка” Я. Чепіги (50 тис.), “Географія України” М. Любарського (30 тис.), “Червоні зорі” М. Сулими (30 тис.), “Курс математики” Н. Карпенка і М. Голубенка (30 тис.), “Перший крок” Я. Чепіги, “Вінок” О. Білоусенка (25 тис.), “Рідні колоски” О. Стешенко (25 тис.), “Читанка” Т. Лубенця (25 тис.), “Задачник” Я. Чепіги (25 тис.), “20 – 40 роки української літератури” О. Дорошкевича (10 тис.), “Українська мова” О. Синявського (10 тис.), “Хрестоматія українського письменства. Ч. II.” М. Плевако (10 тис.), “Нарис історії України” М. Яворського (5 тис.) та ін.. Всі підручники були надруковані українською мовою, але тираж був надто малим, щоб забезпечити потреби усієї шкільної аудиторії. Наприклад, “Український буквар” Б. Грінченка було перевидано в Мелітополі у 1923р. всього десятитисячним тиражем, того ж року таким самим тиражем у Києві вийшла “Українська література” О. Дорошкевича.

Але існували і певні винятки при монополії ДВУ на видання навчальної літератури. Наприклад, згідно з дозволом Центрального державного управління у справах друку при Головополітосвіті Наркомосу УСРР (ЦУД) 8 вересня 1923 р. кооперативне видавництво “Друкар” отримало дозвіл на видавництво читанки Т. Лубенця, яка була занесена до так званого “чорному списку”. Оскільки ДВУ, згідно з пунктом 9 інструкції РНК УСРР “Про порядок видання підручників та навчальних посібників”, мало виключне право друкувати будь-яке видання, яке мало попит на книжковому ринку, але лише на його замовлення видавництво “Друкар” приступило до роботи. В результаті “Друга читанка для трудових шкіл” Т. Лубенця і Н. Лубенець вийшла 40-тисячним тиражем.

Для задоволення потреб у навчальній літературі з різних дисциплін почалося широке видання підручників та методичних посібників. У цей період видаються “перероблені” підручники, які були поширені в роки національно-визвольних змагань. Поспішно додані більшовицько-ідеологічні тексти до старих підручників стали характерною рисою навчальної літератури першої

половини 1920-х років.

Були випадки, коли на клас був лише один підручник, бо всі старі підручники інспектори Соцвиху забороняли для використання в школі, а на ринку не було достатньої кількості нових книжок.

При цьому варто зазначити, що впродовж другої половини 1920-х років спостерігається постійне зростання питомої ваги українськомовних навчальних закладів, особливо шкіл соціального виховання (трудова школа). Якщо врахувати, що у 1922 р. із загальної кількості шкіл цього типу, яких нараховувалось 12 109, українських було 6105 (тобто 50,5%) і змішаних (українсько-російських) ще 1966 (16,2%), то 1925 р. із загальної кількості у 15 209 установ – українських було 10 774 (70,9%) і змішаних ще 1128 (7,4%), то потрібно було збільшувати масштаби видавництва підручників.

У 1924 р. початкова школа була забезпечена українськими підручниками лише на 50%. У східноукраїнському регіоні понад 50% шкіл забезпечували учнів навчальними посібниками за рахунок батьків. Тому це питання гостро стояло на порядку денному, адже освітня політика радянської влади була спрямована на створення широкої мережі шкіл і, водночас, на забезпечення навчання рідною мовою. Зрештою, заступник наркому освіти Я. Ряппо вважав, що радикальним способом українізації була підготовка українських підручників і книг.

Видання агітаційної літератури та підручників посідало першочергове місце серед загального обсягу друкованої літератури. Постійно співпрацюючи з видавництвами з приводу видання творів художньої літератури, С. Єфремов відмічав різні темпи друкування окремих категорій книг, що дозволило йому зробити такий запис: “Це не агітаційна книжка і не підручник, то й робиться як мокре горить”.

На методологічній нараді вчителів, яка відбулася 12 січня 1925 р., обговорювали проблему якості підручників та забезпечення ними існуючої мережі шкіл на Україні. О. Арнаутов у своєму виступі зазначив, що в останні часи на видання підручників українською мовою звертається більше уваги

ДВУ, а потреби в російськомовних підручниках задовольняє видавництво РСФРР. У процесі дискусії учасники наради дійшли висновків, що необхідних підручників для школи мало, а діти сільських шкіл через відсутність книгозбірень, крім читанок, нічого не читали. Тобто читанки були фактично єдиним джерелом для ознайомлення дітей з художньою літературою.

Наукапедком працював над тим, щоб з усіх різновидів вибрати по два-три підручники кожного типу, які б відповідали вимогам нової педагогіки, складав списки дитячої літератури для шкільних книгозбірень. Одними із перших були дозволені до друку читанки М. Сулими “Червоні зорі” для перших чотирьох років навчання та читанка Я. Чепіги “Веселка”.

Необхідно також звернути увагу на регіональні особливості розвитку освіти, а отже, і на специфіку забезпечення підручниками навчальних закладів. Витоки цих особливостей сягають 1917 – 1920-х років, адже влада в різних регіонах змінювалась часто. При цьому існували певні відмінності: в центральних регіонах – це Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, більшовики; в Східноукраїнському регіоні – більшовики, потім – Гетьманат, денікінці, каледінці та ін. Це означає, що ті підручники, які були видані в роки Центральної Ради, Директорії, певною мірою Гетьманату, не мали можливості потрапити до школярів у першу чергу тому, що на цій території не поширювався вплив національних урядів.

Видавництвом книжкової продукції, в тому числі підручників, в основному займалось Державне видавництво України. Розв’язання проблеми українізації книжкових видань значною мірою було досягнуто у 1926 р. Нижче наведена таблиця засвідчує темпи зростання української книжкової продукції:

Книжкова продукція Радянської України

Роки	Назв	Друкованих аркушів	Примірників
1923 – 1924	59,0%	42,5%	73,7%
1924 – 1925	58,4%	54,8%	72,7%
1925 – 1926	73,2%	75,8%	88,8%

Частка української книги в державному видавництві з кожним роком зростала. Водночас відбувалося збільшення кількості навчальної літератури для шкіл соцвиху:

Навчальна література Радянської України

Роки	Назв	Примірників
1923 – 1924	95	2 751 000
1924 – 1925	105	5 324 000
1925–1926	108	7 079 000

Масштаби видавництва підручників зросли із 1924 р. Хоч позитивні зміни книгопоширення для масового читача, для шкіл у 1925 р. існували тільки в тенденціях, а фактично потреби читача в книзі залишалися незадоволеними. Постачання підручників було погано налагоджене, що й було причиною нерівномірного забезпечення усієї мережі шкіл підручниками.

Потреба в підручниках зростала і в наступні роки, про що свідчать замовлення наросвіт, філій ДВУ та інших книгопрвідних організацій. У 1928 р. основним фактором, що впливав на збільшення замовлень, можна вважати значне зростання бюджетних коштів, які асигнували виконкоми на придбання підручників. Наприклад, якщо в 1927 – 1928 рр. виконкоми замовили 2 млн 357 тис. примірників підручників, то в 1928 – 1929 рр. ця кількість становила вже 5млн примірників підручників. Таким чином, окружні та райвиконкоми, за умови виділення їм необхідної суми із бюджетних коштів, були потужним каналом для поповнення підручниками освітніх установ.

Тоді вже справа залежала від спроможності видавництв надрукувати потрібну кількість підручників. До запланованих основних тиражів почали здавати ще й додаткові, як-от у 1928 р., коли вони становили 2 млн 100 тис. примірників. Однак на заваді вчасному виконанню всіх замовлень була паперова криза 1927 – 1928 рр. Оскільки необхідні партії паперу для забезпечення всіх тиражів надходили із запізненням, то така ситуація не могла не відбитись негативно на своєчасному постачанні підручників до навчальних

закладів. Наприклад, підручники з української мови вийшли лише всередині 1927/28 навчального року.

На початок 1928/29 навчального року через виконкоми, що становили державне джерело постачання шкіл підручниками, було розповсюджено 3,5 млн примірників. Окрім того, розповсюдженням навчальної літератури займалися філії та книгарні ДВУ та інші організації. Саме через ці канали було розповсюджено більш ніж 1 млн 250 тис. примірників підручників, в тому числі філіям ДВУ було розіслано 664 тис. примірників, іншим книготорговим організаціям 1 млн 059 тис. примірників. Розглядаючи загалом стан забезпечення школи підручниками на початку 1928/29 навчального року, маємо таку ситуацію: було надруковано ДВУ і розіслано на місця 68 назв кількістю 4 млн 770 тис. примірників українських підручників з надрукованих 80 назв загальним тиражем 6 млн 400 тис. примірників; підручників російською мовою надруковано 20 назв кількістю 500 тис. з належних 600 тис. Таким чином, проблема належного забезпечення шкіл достатньою кількістю підручників залежала від своєчасного виконання замовлень ДВУ, виділення достатніх коштів із державного бюджету для виконкомів на придбання підручників.

У той же час за матеріалами звітів 1929 р. українізація шкіл на Донбасі відбувалася фактично без підручників.

Забезпечення шкіл підручниками мало ще одну особливість: з окремих предметів не було написано і надруковано достатньої кількості підручників, наприклад із суспільствознавства. В цьому випадку рекомендували вчителям використовувати підручник з історії України М. Яворського та з історії Росії Покровського, але $\frac{3}{4}$ всіх рекомендованих книг становили популярні брошури для селян і робітників написані з метою популяризації рішень XV з'їзду ВКП, в яких висвітлювались питання господарського та культурного будівництва.

Проблема забезпечення шкільної мережі підручниками неодноразово розглядалася на державному рівні. Про це свідчать проведені конференції, які були присвячені безпосередньо цьому питанню. Зокрема, 1 – 3 грудня 1930 р. відбулася Всеукраїнська нарада в справі підручників, ініційована Народним

комісаріатом освіти (НКО) та видавництвом "Радянська школа". Розглядалися питання якості підручників, відповідно до радянської дійсності, та кількісного забезпечення ними потреб усіх навчальних закладів.

НКО України щороку видавав для шкіл величезну кількість навчальних книжок. Протягом 1929 – 1930 рр. було видано близько 50 млн примірників. Але при цьому проблема повного забезпечення підручниками усіх шкіл продовжувала існувати. М. Скрипник у своєму виступі зазначив, що школи в Україні станом на початок 1930 р. були забезпечені підручниками на 63%, але ступінь забезпечення був строкатий, неоднорідний, оскільки в окремих національних районах показник становив 23%, і були деякі райони, в яких школи мали рівень забезпечення майже 100%.

Тенденція українізації підручників відбувалася на тлі зростання друкованої продукції взагалі. Питома вага українських книг у загальних накладах зросла з 65,3% у 1928 р. до 77% у 1929 р. Що стосується питання підручників для шкіл, а також закладів освіти для дорослих, то на початку 1930-х років тут спостерігалась тенденція до збільшення видання кількості примірників, як-от у 1932 р. – 2 млн 970 тис., а у 1933 р. – 3 млн 974 тис. Окрім того, з виданням стабільних підручників для загальноосвітніх шкіл в мережі освіти дорослих значною мірою почали застосовувати і ці підручники. Це стало однією із причин зменшення видання спеціальної літератури по лінії освіти дорослих, і в 1934 р. кількість примірників становила 2 млн 153 тис.

Влітку 1930 р. РНК УСРР ліквідував цілу низку видавництв і створив Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ), до складу якого увійшло Державне видавництво навчальної літератури "Радянська школа". Це була монополізація владою підручничого інформаційного простору і повний контроль над всією книжковою продукцією. Безпосередня підпорядкованість видавничої сфери Народному комісаріату освіти УРСР певною мірою оберігала від централізаторського впливу зі сторони Москви, враховуючи відносну самостійність і автономність цієї установи в 1920-х – на початку 1930-х років.

ЦКК РСІ України, детально вивчивши справу забезпечення шкіл

підручниками, запропонувала низку важливих заходів щодо своєчасного виготовлення підручників на наступний 1931/32 навчальний рік. На нацменконференції у справі підручників, яка відбулася 17 грудня 1930 р., була внесена пропозиція здати до друку підручники не пізніше 1 лютого 1931 р., а частину здати негайно, щоб школа вчасно отримала необхідну навчальну літературу. Посилена увага до питання своєчасного забезпечення підручниками доповнювалась необхідністю створити сприятливі умови для роботи авторів і рецензентів, тимчасово увільнивши основних авторів від будь-якої роботи на час перероблення підручників.

Одна із суттєвих причин нестачі підручників для початкової та середньої школи полягала в тому, що підручники готувалися лише на один рік, а старі викидалися. Ця проблема однаково порушувалася і в Росії, вона мала всесоюзне значення. Наприклад, за 1928 – 1932 рр. у Росії було видано 160 млн екземплярів підручників з усіх предметів, але такої кількості було недостатньо для всіх учнів.

1933 рік став фатальним, знаковим для всього українського суспільства, в тому числі для освіти. Розпочалося все з того, що ЦК ВКП у своїй постанові від 12 лютого 1933 р. засудив діяльність по видавництву підручників наркомосу РСФСР, дав усім вказівки, що треба зробити, щоб забезпечити нормальну роботу школи. ЦК ВКП зобов'язав центральні комітети нацкомпартій перевірити та ухвалити відповідні постанови у цій самій сфері. Аналогічна постанова згодом з'явилась і на Україні.

В. Затонський, змінивши на посаді М. Скрипника, одразу приступив до перегляду політики попереднього НКО України у видавництві підручників. У постанові ЦК КП(б)У “Про підручники для початкової і середньої школи” від 11 березня 1933 р. засуджувалася дії наркомосу М. Скрипника у сфері видавництва підручників. ЦК КП(б)У зобов'язав НКО до 15 квітня 1933 р. закінчити перегляд підручників для поточного року з таким розрахунком, щоб переробити їх і видати як стабільні підручники, тобто такі, що їх потрібно було застосовувати в школі протягом кількох років. Персональну відповідальність за

вчасне, доброякісне видання підручників для школи було покладено на наркома освіти В. Затонського та Ю.Озерського (ДВОУ).

Вище компартійне керівництво визнало за необхідність уніфікувати освітні програми та підручники в межах усього СРСР. Як наслідок, у березні 1933 р. була укладена угода між наркоматами освіти Росії (А. Бубнов) та України (В. Затонський), в якій зазначалося, що “в інтересах посилення інтернаціональних моментів виховання” необхідно “уніфікувати програми і підручники для початкової та середньої школи” фактично з усіх предметів. Той факт, що за основу потрібно було взяти російські підручники, засвідчив посилення жорстких централізаторських позицій радянської влади і обмеження самостійних дій українського наркомату освіти. Це також означало зменшення, а потім вилучення з підручників матеріалів національного характеру, оскільки навіть з таких предметів, як російська та українська мова і література встановлювався “взаємний обмін матеріалами в процесі розробки підручників”.

Наркомат освіти під керівництвом В. Затонського, виправляючи “помилки” своїх попередників, відразу скоротив відсоток україномовних шкіл. Такий напрям освітньої політики позначився і на виданні підручників. У листі до видавництва “Радянська школа” влітку 1933 р. керівники наголосили на змінах у кількості запланованих до друку підручників для 1–3 класів. Відповідно до нових пропозицій планувалося скоротити на 93 тис. кількість українських підручників і на 97 тис. збільшити видання підручників російською мовою”.

Видавництво “Радянська школа” в 1933 р. планувало видати 286 назв підручників, з яких 147 назв у кількості 14 млн 565 тис. призначалися для політехнічної школи. При цьому було проведено велику роботу стосовно поліпшення художнього і технічного оформлення підручників. Найголовніші зміни були в ідеологічній оцінці підручників.

На черговому засіданні ВУЦВК, що відбулося 20 жовтня, заступник НКО А. Хвиля доповів про стан підготовки шкіл до 1933/34 навчального року. Доповідач відмітив, що школи в основному забезпечені підручками і програмами, оскільки було надруковано 234 назви (72 – українською мовою,

55 – російською, решта – мовами національних меншин) стабільних підручників загальним тиражем 14 млн 012тис. За іншими даними, в 1933 р. було видано в Україні 19 млн 134тис. примірників підручників, 279 назв, з яких для українських шкіл – 72 назви в кількості 15млн 562тис. Проте стабільних підручників все ще не вистачало.

Складаючи план видання підручників для політехнічної школи та встановлюючи тиражі, видавництво приймало вже від 60% до 80% збереження тиражів видання 1933 р. для I і II концентру, а для III концентру – 100% збереження підручників попереднього року. В зв'язку із змінами в навчальних планах і програмах, відсутністю програм і через те, що деякі підручники авторами не виготовлені (українська література та хрестоматія української літератури, 8 – 10 кл., суспільствознавство та історія і географія України), план видавництва був зменшений на 32 підручники.

Важливим фактором, що сприяв підвищенню можливості забезпечення підручниками навчальних закладів стало зниження ціни у 1934 р на 20 – 25% проти вартості видання 1933 р. У 1934 р. було видано 159 назв тиражем 15 млн 700 тис. книжок. Більшість шкіл м. Києва на 1935/36 навчальний рік була забезпечена підручниками, за винятком шкіл національних меншин.

В наступному навчальному році цілий ряд шкіл України перебував у напруженій обстановці із забезпеченням учнів підручниками. За наявності надрукованих підручників у ряді областей не вистачило тієї суми грошей, яка потрібна була на закупівлю необхідної навчальної літератури для шкіл. Так, у Вінницькій обл. змогли зібрати тільки 24% необхідних коштів, у Чернігівській – 12%, а в Дніпропетровській обл. закупили підручників на суму 94 тис. крб. при запланованих 700 тис. крб. Офіційна статистика стверджувала, що з 1934 р. по 1938 р. випуск підручників було збільшено в два рази, і в 1938 р. їх кількісні показники досягли в УРСР 5 млн 889 тис. примірників.

Отже, питання забезпечення освітніх закладів навчальною літературою впродовж 1920-1930-х рр. стояла досить гостро. За наявності готових українських підручників за кордоном, які можна було там закупити, радянський

уряд не поспішав цього робити через невідповідність їх змісту доктрині більшовиків. Встановлення в Радянській Україні державної монополії на видання підручників засвідчує не лише увагу влади до цієї проблеми, а й поступове очищення національного підручничого фонду. Недостатня кількість бюджетних коштів на навчальну літературу була однією з причин купівлі підручників за власний кошт батьків учнів. Поліпшення забезпечення освітніх закладів навчальною літературою відбулося завдяки їхньому здешевленню на початку у 1933 – 1934 рр., одночасно із загальносоюзною уніфікацією змісту.

МЕТОДИЧНІ ЗАВДАННЯ, ПИТАННЯ, ТЕСТИ

Завдання для семінарського заняття

Заняття 1.

1. Українізація. Її суть, причини, наслідки. Суперечливість цього процесу.
2. Освітня політика радянської влади в УРСР 1920-х рр.
3. Боротьба з неписьменністю та розвиток шкільної освіти.
4. Вплив освіти на формування національної ідентичності українців в УРСР.

Заняття 2.

1. Формування національної свідомості українців у період “українського ренесансу”: особливості, фактори, тенденції.
2. Основні напрями діяльності інтелігенції в освітній та науковій сферах.
3. Освітні процеси в Україні під тиском сталінського тоталітарного режиму. Утвердження тоталітарної системи та її вплив на національно-освітнє життя в Україні.
4. Репресивна політика радянської влади щодо інтелігенції.

Завдання для індивідуальної роботи

Підготувати реферативне повідомлення на одну із тем:

1. Шкільна освіта в УРСР та українське націотворення.
2. Розвиток освіти в роки голодомору 1932 – 1933 рр.
3. Роль української інтелігенції у створенні національних підручників.
4. Особливості створення шкільних підручників в УРСР у 20–30 роки ХХ ст.
5. Загальноєвропейське націотворення та українські радянські реалії 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: освітній аспект.

Питання для самоконтролю та самоперевірки

1. Стан неписьменності населення Української РСР у 20–30 роки ХХ ст.
2. Особливості шкільної освіти в УРСР у 20–30 роки ХХ ст.

3. Причини складності українського націотворення в УРСР та на інших етнічних територіях.
4. Боротьба В. Дурдуківського за право українців на власну національну школу.
5. Ставлення С. Сірополка до національно-освітнього розвитку України.
6. Київ і Харків як головні осередки національно-культурного життя України.
7. Мовне питання в діяльності української інтелігенції.
8. „Коренізація”. „Українізація”. Суть, причини, наслідки. Суперечливість цього процесу.
9. Політичний феномен «націонал-ухильництва» О. Шумського.
10. Культурно-освітня діяльність М. Скрипника.
11. Національно-освітні проблеми України в діяльності В. Затонського.
12. Формування нової інтелігенції.
13. Видавнича політика в УРСР та її вплив на свідомість громадськості.
14. Участь інтелігенції в українізації шкіл.
15. Злочини Сталіна та його оточення проти українського народу. Репресії проти інтелігенції.
16. Кінець українізації. Запровадження в школах України обов'язкової російської мови. Уніфікація навчальних програм.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Освітнє питання на українських етнічних землях за межами УРСР.
2. Відображення суспільно-політичної дійсності в шкільних підручниках.
3. Освітня діяльність української інтелігенції в еміграції.
4. Освітньо-наукові зв'язки української інтелігенції УРСР з українцями за кордоном.
5. Пропаганда більшовицьких ідей комуністичної влади в навчальних закладах.
6. Політика радянської влади у сфері видавництва навчальної літератури.

7. Політичні процеси 30-х рр. в Україні над міфічними організаціями: “Спілкою визволення України” (СВУ), “Українським національним центром” (УНЦ), “Українською військовою організацією” (УВО), “Блоком українських націоналістичних партій” та іншими.

Персоналії

Скрипник М.

Затонський В.

Шумський О.

Дурдуківський В.

Єфремов С.

Сірополко С.

Приклади тестових завдань

1. Хто очолював народний комісаріат освіти України в роки здійснення політики «українізації»?

А) М. Скрипник, С. Сірополко

Б) О. Шумський, М. Скрипник

В) В. Дурдуківський, Л. Каганович

Г) С.Єфремов, О. Шумський

2. Вкажіть рік початку судового процесу над Спілкою визволення України?

А) 1925 р.

Б) 1928 р.

В) 1929 р.

Г) 1933 р.

Рекомендована література

Основна:

- Антонюк Т.* Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років) // Історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С. 90 – 96.
- Бачинський Д. В.* Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.
- Бачинський Д.* Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 144 – 154.
- Борисов В. Л.* Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
- Борисов В. Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932 рр. // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 76 – 79.
- Гололобов В. М.* Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.
- Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
- Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20 – 30 – ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20 – 30-х рр. // Україна вчора і нині. – К., 1993. – С. 78 – 88.
- Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–38рр. (Освіта і наука). – К., 2000. – 72 с.
- Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.
- Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- Кузьменко М. М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-х – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.
- Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- Кульчицький С.* Національна політика більшовиків під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 3 – 57.
- Липинський В. В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 39 с.
- Мандрик Я.* Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.

Марочко В. Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1992. – 239 с.

Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах / Білокінь С. І., Бойко Е. Д. та ін. – К., 1994. – Кн. 2. – 171 с.

Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 2. – С. 184 – 191.

Невінчана І. Відображення українського ренесансу в період становлення тоталітаризму в Україні у шкільних підручниках // Вісник Київського славістичного університету. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 277 – 287.

Невінчана І. Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920 – 1930-х роках // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 107 – 111.

Невінчана І. Проблема неписьменності українського народу в контексті загальноєвропейських процесів націєтворення (20-і роки) ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – К.: ФПУ, 2005. – № 5. – С. 166 – 171.

Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – 632 с.

Рубльов О. С. Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2002. – 352 с.

Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 392 с.

Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 588 с.

Шаповал Ю. Політичний терор в Україні у 30 – 50-і роки. Стан і перспективи дослідження // Етнополітологія в Україні: Становлення: що далі. – К., 2002. – С. 205.

Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.

Додаткова:

Андерсон Бенедикт Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

Ващенко Г. Український ренесанс ХХ ст. // Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія/ Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 377 – 391.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.

Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997. – 848 с.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 206 – 216.

Микетей Г. До історії міжнародних взаємин нашого Товариства // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 154 – 158.

Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 237 – 252.

Полонська-Василенко Н. Київ часів М.Зерова та П.Филиповича // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 175 – 194.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні (матеріали й завваги). – Варшава, 1936. – 270 с.

Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ. – К.: ”К.І.С.”, 2004. – 170 с.

Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 477 – 498.

Шаповал М. Большевизм і Україна. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60 с.

Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. – Прага, 1934. – 111 с.

Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г. Касьянов (пер. з англ., передм.). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7 – 8. – С. 16 – 26.

Бібліографія

Опубліковані документи

Авдієнко М. Письменність людності України. – Х.: Держвидав “господарство України”. – Б. М., Б. Р. – 142 с.

Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27-30 ноября 1930 г. Стенографический отчет и постановления. – Х., 1930. – 88 с.

Директиви пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні від 17 жовтня 1922 р. // Історія української культури: Збірник матеріалів і документів/ Упоряд.: Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.; За ред С. М. Клапчука. В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – С. 311 – 313.

Звідомлення про діяльність Науково-Педагогічного Товариства при У.А.Н. в 1927 році. – К., 1928. – 16 с.

Звіт за діяльність Науково-Педагогічного Товариства при УАН з часу його заснування (14 травня 1925 р.) до 1-го січня 1927 р. – К., 1927. – 16 с.

Звіт Українського товариства прихильників книги у Празі. – Б. М., Б.Р. – 16 с.

Кодекс законів о народном просвещении УССР. – Х., 1922. – 75 с.

Постанова ЦК КП (б)У “Про роботу серед української інтелігенції” 23 лютого 1926 р. // Документи трагічної історії України (1917 – 1927). – К., 1999. – С. 570.

Рецензії на шкільні підручники, які розглянуті в спеціальних комісіях при Міністерстві Освіти по 1 липня 1918 р. з додатком проспектів шкільних підручників різних видавництв. – К., 1918. – Вип. 1. – 96 с.

“СВУ” Стенографічний звіт судового процесу. – Х.: Пролетар, 1931. – 712 с.

Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечание по поводу конспекта учебника по истории СССР // К изучению истории. Сборник. – М.: Партиздат, 1937. – С. 31 – 32.

Третье Всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секцій. Резолюции. – Х., 1922. – 163 с.

Мемуари

Антонович М. Жмут споминів // Лицар праці обов’язку. Збірник присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто – Нью-Йорк. – 1983. – С. 69 – 73.

Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997. – 848 с.

Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 237 – 252.

Полонська-Василенко Н. Київ часів М.Зерова та П.Филиповича // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 175 – 194.

Радченко А. В. Свідчення ровесника віку: Вибрані місця з щоденників 1923 – 1960 рр. / Володимир В. Стецюк (ред.). – Кривий Ріг: ПП "Видавничий дім", 1999. – 159 с.

Ревуцький В. Д. По обрїю життя. Спогади. – К.: "Видавництво "Час", 1998. – 343 с.

Підручники та навчальні програми

Білецький О., Булаховський Л., Парадинський О., Сулима М. Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. Сьомий рік. – Х.: ДВУ, 1928. – 76 с.

Білоусенко О. Вінок. Перша читанка для дітей молодшого віку. – С-Пб. – 1905. – 192 с.

Білоусенко О. Вінок. Перша читанка (хрестоматія) для дітей молодшого віку. – М., 1911. – 512 с.

Білоусенко О. Вінок. Читанка. – К.: Держвидав, 1921. – Ч. 1. – 150 с.

Білоусенко О. Вінок. Друга читанка. – Прага, 1926. – 168 с.

Білоусенко О. Вінок. Перша читанка. – Прага, 1926. – 64 с.

Бойків І., Кротевич Є., Трохименко М., Шевчук А. Робітна книга з української мови. Для II концентру трудшкіл (5,6,7 року навчання). – М.: Центральне видавництво народів СРСР, 1931. – 208 с.

Віпнер Р. Всесвітня історія. Стародавні часи. – К.: ДВУ, 1924. – Вип. 1. – 65 с.

Волинський П., Чавдаров С. Підручник з української мови. Граматика й правопис. Для 1 – 2 років початкової школи. – К., Х.: Радянська школа, 1933. – 64 с.

Григор'єв-Наш Н. Історія України в народних думах та піснях. – К.: Криниця, 1918.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1919.

Дога В. Живе слово. Робоча книга з мови. Другий рік навчання. – Х.: ДВУ, 1928. – 72 с.

Дорошкевич О., Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури. – К.: Криця, 1918. – Т. 1. – Кн. 1. – 178 с.

Дорошкевич О., Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури. – К.: Криця, 1919. – Т. 1. – Кн. 1–224 с.

Дорошкевич О. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. – К.: Книгоспілка, 1929. – 408 с.

Іваниця Г., Чепіга Я., Якубський Б. Шляхом життя: Читанка для 6-7 груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих. – Х., К.: Книгоспілка, 1924. – Ч. 1. – 240 с.

Іваниця Г., Чепіга Я., Якубський Б. Шляхом життя: Читанка для 6-7 груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих. – Х., К.: Книгоспілка, 1924. – Ч. 2. – 254 с.

Іваниця Г., Чепіга Я., Якубський Б. Шляхом життя: Читанка для 6-7 груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих. – К.: Держвидав України, 1925. – Ч. 2. – 256 с.

Іванченко М., Любарський М., Сулима М. Червоні зорі. Підручна книжка. Рік третій. – Одеса: ДВУ, 1927. – 288 с.

Коваленко П. Книжка політичної грамоти. – К.: Видання Акційного Товариства “Село-книга”, 1923. – 98 с.

Курило О. Початкова граматики української мови. – К., 1918. – Ч. I. – 95 с.

Курило О. Початкова граматики української мови. – К., 1918. – Ч. II. – 47 с.

Курило О. Початкова граматики української мови. – Ч. II. – К.: ДВУ, 1924. – 47 с.

Кушніренко А. Навколо нас. Читанка перша для шкіл соціального виховання. – Харків – Берлін, 1922. – 191 с.

Кушніренко А. Навколо нас. Друга читанка для шкіл соціального виховання. – Харків – Берлін, 1922. – 224 с.

Лубенець Т. Лубенець Н. Друга читанка для трудових шкіл. – К.: ДВУ, Друкар, 1923. – 160 с.

Малеча Н. Чепіга Я. День 9 – го січня: для шкіл, сельбудинків та інших політосвітніх установ. – К.: Час, 1925. – 52 с.

Порадник бібліотечної роботи на селі. – Х.: ДВУ, 1929. – 156 с.

Порадник політосвітроботи на селі / За ред. М. С. Волобуєва. – Х.: ДВУ, 1929. – 580 с.

Порадник по соціальному вихованню дітей. – Х.: Всеукраїнське Державне Видавництво, 1921. – 134 с.

Порадник по соціальному вихованню. – Полтава: ДВУ, 1925. – 271 с.

Проти релігії: читанка з художнього антирелігійного письменства / А. Іванівський (ред.), Ольченко К., Шатара А. – Х., К.: ДВУ, 1930. – 676 с.

Синявський О. Вчимося писати. Початкова наука письма. – Х.: Книгоспілка, 1923. – 84 с.

Синявський О. Українська мова. Для шкіл соціального виховання. Третій рік навчання. – Х.: ДВУ, 1928 – Ч. 1. – 120 с.

Сковорода О. Первоцвіт. Початкова книжка для дітей. – Х.: ДВУ, 1923. – 76 с.

Стешенко О. Рідні колоски. Читанка для молодших класів гімназій. – Ч. 1. – К.: Вид.Т-ва Шк.Освіти, 1917. – 160 с.

Стешенко О. Рідні колоски. Читанка для молодших класів гімназії. – Ч. 1. – К.: Всеувиго. – 1918. – 213 с.

Стешенко О. Колоски життя (Рідні колоски). Читанка. – Ч. 1. – К., 1924. – 175 с.

Титаренко С. Сонечко. Граматка. – К., 1922. – 64 с.

Українська книга ДВУ. Систематичний показчик видань українською мовою. 1919 – 1924. – Х.: ДВУ, 1926. – Вип. I. – 167 с.

Чепіга Я. Буквар. Для шкіл грамоти I ступеня. – Х., К.: Радянська школа, 1933. – 60 с.

Чепіга Я. Веселка. Граматики до науки читання й писання. – К.: Державне видавництво, 1922. – 60 с.

Чепіга Я. Друга читанка після Букваря. – К.: Держвидав, 1925. – 221 с.

Чепіга Я. Веселка. Читанка. – К.: Держвидав України, 1924. – 224 с.

Червоні зорі. Підручна книга. Рік четвертий / Упоряд. І. Лень, М. Сулимина та М. Сулима – Х., 1927. – 256 с.

Червоний прапор: Буквар для дорослих. – Х.: Шлях освіти, 1924. – 64 с.

Червоний прапор: Буквар. Підручник для лікпунктів. – Х.: ДВУ, 1925. – 96 с.

Яворський М. Коротка історія України. – Х.: ДВУ, 1924. – 140 с.

Яворський М. Коротка історія України. – Х.: ДВУ, 1929. – 152 с.

Періодичні видання

Журнали

„Радянська освіта” - Харків

Авдієнко М. Вчителі трудшкіл (За остаточними даними шкільного перепису) // Радянська освіта. – 1929. – № 10. – С. 9 – 21.

Воронець А. Етапи ліквідації неписьменності серед дорослого населення України // Радянська освіта. – 1925. – № 2. – С. 45 – 51.

Дурдуківський В. Шевченківська школа – Шевченкові (З досвіду Київської 1-ої трудової школи ім. Т.Шевченка) // Радянська освіта. – 1924. – Ч. 3 – 4. – С. 37 – 47.

Духно П. Потрібні зміни в роботі над підручниками // Радянська освіта. – 1930. – № 8. – 9. – С. 38 – 43.

Журавель К. Школа в революційні свята // Радянська освіта. – 1928. – № 12. – С. 42 – 44.

Затонський В. До радянського вчителя // Радянська освіта. – 1923. – Ч. 1. – С. 6 – 14.

Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя // Радянська освіта. – 1925. – № 2. – С. 55 – 57.

Кулінич О.С. Історія в трудовій школі // Радянська освіта. – 1929. – № 5. – С. 40 – 44.

Лубенець Т. До історії українських грамоток // Радянська освіта. – 1926. – № 11. – С. 55 – 59.

Полуботко О. Огляд українських букварів // Радянська освіта. – Ч. 8. – С. 89 – 93.

Скрипник М. Підручник як знаряддя комуністичного виховання // Радянська освіта. – 1931. – № 1. – С. 26 – 32.

Ряпко Я. Новий етап в праці Наркомосвіти // Радянська освіта. – 1925. – № 2. – С. 8. – 12.

Солодуб П. Лютнева революція й інтелігенція на Україні // Радянська освіта. – 1925. – № 3. – С. 4 – 7.

Сулима М. Огляд підручників української мови // Радянська освіта. – 1923. – Ч. 1. – С. 122 – 126.

Таран В. Що сказала Всеукраїнська нарада в справі підручників для першого концентру семирічки // Радянська освіта. – 1931. – № 1. – С. 32 – 36.

Школа й релігійні свята // Радянська освіта. – 1929. – № 5. – С. 72.

Шульман Б. Політичні, інтернаціональні та антирелігійні моменти в програмовому матеріалі // Радянська освіта. – 1929. – № 5. – С. 22 – 27.

Щербаков В. Практика антирелігійної роботи в школі // Радянська освіта. – 1929. – № 10. – С. 38 – 45.

„Радянська школа (б.Освіта Донбасу)”. – Харків

Военно-воспитательная работа сельбудов и хат-читалень // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1927. – № 8. – С. 72 – 77.

Про нові підручники для шкіл соцвиху (3 матеріалів Окрнаради Соцвиху 26-28 квітня 1928 р. // Радянська школа (б.Освіта Донбасу). – 1928. – № 5 – 6. – С. 11 – 13.

Резолюція по доповіді “Антирелігійна робота в школі” // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1929. – № 4 – 5. – С. 34 – 35.

Резолюція по доповіді – масова антирелігійна робота в літній період // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1929. – № 4 – 5. – С. 32 – 34.

Скрипник М. Підручник як знаряддя комуністичного виховання // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1931. – № 1. – С. 25 – 28.

Список підручників соцвиху на 1929 – 30 р. затверджен. ДНМК НКО // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1928. – № 11. – С. 103 – 104.

Стан та завдання культурного будівництва на Україні. Тези доповіді Нарком освіти Скрипника на X-му з’їзді КП(б)У // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1927. – № 11. – С. 3 – 17.

Черкаська С. Чергові завдання сельбудів та хат-читалень // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1929. – № 1. – С. 27 – 28.

Шевцов К. По селянським будинкам (з матеріалів обслідування) // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1927. – № 3. – С. 94 – 98.

„Комуністична освіта” – Харків

Канцелярський П. Інтернаціональне виховання в добу реконструкції // Комуністична освіта. – 1931. – № 4. – С. 16 – 19.

Левченко Г. В боротьбі за стабільний підручник з мови // Комуністична освіта. – 1934. – № 4. – С. 50 – 71.

Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті. Підручницька продукція СВУ // Комуністична освіта. – 1931. – № 7 – 8. – С. 38 – 56.

„Шлях освіти / Путь просвещения” – Харків

Іваниця Г. Десять років роботи в справі викладання української мови й літератури // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С. 33 – 48.

І.Н.Українізація в справі народної освіти // Шлях освіти. – 1924. – № 10. – С. 14 – 23.

Кулінич О. С. Огляд підручницької літератури з суспільствознавства для старшого концентру трудшколи // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С. 233 – 238.

Ліберман А. Всеукраїнський семінар по ліквідації неписьменності й малописьменності // Шлях освіти. – 1923. – № 5. – С. 233 – 235.

Лень І. Жовтнева революція в шкільних програмах // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 73 – 76.

Мізерницький О. На шляху радянзації радянського учительства // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 20 – 34.

Навчальні плани трудшкіл // Шлях освіти. – 1929. – № 10. – С. 60 – 64.

Озерський Ю. Стан політосвітньої роботи на Україні та чергові завдання її // Шлях освіти. – 1926. – № 6 – 7. – С. 18 – 29.

Панченко М. Стан видання підручників // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С. 213 – 216.

Піддубний Г. Десять років ліквідації неписьменності в УСРР // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 114 – 120.

Політпідготовка вчителів на Україні в 1923 році // Шлях освіти. – 1924. – № 7. – С. 100 – 108.

Попова К. Рец. на: Бібліотека селянина. Серія красного письменства. – Х.: Шлях освіти. 1923 – 1924 рр. // Шлях освіти. – 1924. – № 10 – С. 244 – 247.

Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 13 – 19.

Пшєнський О. Стан розповсюдження підручника соцвиху // Шлях освіти. – 1928. – № 10. – С. 216 – 218.

Ряппо Я. Наша книжкова продукція й радянська підручна книга // Шлях освіти. – 1926. – № 12. – С. V – XVIII.

Скрипник М. Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти. – 1930. – № 7 – 8. – С. 8 – 17.

Тушевський Н. Позашкільна робота // Шлях освіти. – 1924. – № 9. – С. 268 – 269.

Яковлев В. Для чого потрібний нам підручник // Шлях освіти. – 1928. – № 7. – С. 87 – 92.

„Тризуб” – Париж

„Лікбез” (Малюнок з селянського життя на Наддніпрянщині) // Тризуб. – 1927. – Ч. 36. – 4 вересня. – С. 9 – 12.

Сірополко С. Підручники в школах советської України в оцінці Я. Ряппо // Тризуб. – 1927. – Ч. 15. – С. 7 – 9.

„Учитель” – Львів

Грицак Є. З історії українського шкільництва на Великій Україні // Учитель: Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – Т. I. – С. 61 – 65.

Грицак Є. Участь українців у міжнародному з’їзді середньої школи у Празі // Учитель. – 1924. – Ч. 3. – С. 98 – 99.

Перестрій шкільництва на Україні // Учитель. – 1924. – Ч. 6. – С. 249 – 251.

Сірополко С. Єдина школа // Учитель. – 1923. – Ч. 3. – С. 73 – 77.

Сірополко С. На шляху творення нової школи // Учитель: Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – Т. I. – С. 18 – 22.

Сірополко С. Учительська бібліотека // Учитель: Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – Т. II. – С. 62 – 73.

Таранько М. Зі шкільного руху в Канаді // Учитель: Педагогічно-науковий збірник. – Львів, 1925. – Т. I. – С. 106 – 111.

Филипчак І. Учительські курси українознавства на В.Україні в році 1918 (Доповнення до статті д-ра Є.Грицака) // *Учитель: Педагогічно-науковий збірник.* – Львів, 1925. – Т. I. – С. 82 – 87.

„Шлях освіти і навчання” – Львів

Гасенко Ю. Про трудову школу на Великій Україні // *Шлях освіти й навчання.* – 1931. – Ч. 1. – С. 16 – 22; Ч. 2. – С. 59 – 62.

Сірополко С. Національне виховання // *Шлях освіти і навчання.* – 1931. – Ч. 1. – С. 1 – 3.

Шкільництво в Чехословацькій Республіці // *Шлях освіти і навчання.* – 1931. – Ч. 2. – С. 62 – 65.

Львівські ювілейні збірники

Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний збірник. – Львів, 1935. – С. 140 – 153.

Галуцинський М. Позашкільна освіта // Червона Калина. Народний ілюстрований календар товариства “Просвіти” на 1928 р. (Ювілейне видання з нагоди 60-ліття “Просвіти” і 50-ліття календаря). – Львів, 1927. – С. 3 – 30.

Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні // Червона Калина. Народний ілюстрований календар товариства “Просвіти” на 1928 р. (Ювілейне видання з нагоди 60-ліття “Просвіти” і 50-ліття календаря). – Львів, 1927. – С. 69 – 76.

Микетей Г. До історії міжнародних взаємин нашого Товариства // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 154 – 158.

Повій С. Середнє шкільництво Закарпаття // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 198 – 204.

Романчук Ю. Українська комісія для виготовлення шкільних підручників (1868 – 1871) // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 133 – 136.

Терлецький О. Історія “Учительської Громади”. (1908 – 1933) // 25 – ліття учительської громади. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 7 – 48.

Монографії, брошури

Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918 – 1939). – Київ – Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.

Андерсон Бенедикт Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: Вільна Україна, 1998. – 317 с.

Безотосний М. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К., 2002. – 128 с.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

Борисенко В. Й. Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 149 с.

Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

Ващенко Г. Український ренесанс ХХ ст. // Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія/ Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 377 – 391.

Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: Пошуково-видавниче агентство, Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – 179 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.

Грицак Є. Під червоною владою. Шкільна справа на радянській Україні. – Перемишль, 1923. – 121 с.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30 – ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.

Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-38рр. (Освіта і наука). – К., 2000. – 72 с.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.

Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.

Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917 – 1937 рр.). – Донецьк, 1997. – 310 с.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

Козаченко А. Десять років книжкової продукції Радянської України. – Х.: ДВУ, 1929. – 44 с.

Коляска І. В. Освіта в радянській Україні. – Toronto. Ontario: Martin, 1970 – 246 с.

Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені факти та об’єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

Коцур В. П. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с.

Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). – Мюнхен, 1956. – 95 с.

Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-х – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.

Кукурудзяк М. Г. Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.

Кулінич О. С. Київщина в боротьбі за школу Маркса – Леніна – Сталіна. – К.: Радянська школа, 1932. – 32 с.

Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – 64 с.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.

Курило В. С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.

Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.

Марочко В. Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

Михайло Грушевський: Фотоальбом / Авт. тексту Л. В. Решодью – К.: Україна, 1996. – 140 с.

Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах / Білокінь С. І., Бойко Е. Д. та ін. – К., 1994. – Кн. 2. – 171 с.

На фронті культури. – К.: “Радянська школа”, 1935. – 262 с.

Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. – Б. м.: На чужині, 1947. – 119 с.

Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – 121 с.

Резнт О. У робітних історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.): Нариси. / Н. Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. – К.: Радянська школа., 1991. – 384 с.

- Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – 632 с.
- Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
- Семчишин М.* Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993. – 550 с.
- Слуцький О.* Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.
- Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Советській Україні (матеріали й завваги). – Варшава, 1936. – 270 с.
- Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ. – К.: ”К.І.С.”, 2004. – 170 с.
- Сміт Е.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
- Солдатенко В. Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2002. – 352 с.
- Ткачова Л. І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.
- Удод О.* Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
- Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки.* Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 392 с.
- Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича.* – К.: Либідь, 1993. – 588 с.
- “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.):* Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп.ред. В. Г. Сарбей, Т. І. Лазанська, В. І. Кізченко, О. Ф. Овсієнко. – К., 1999. – Ч. 1. – 203 с.
- Федюкин С. А.* Партия и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1983. – 238 с.
- Шаповал М.* Большевизм і Україна. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60 с.
- Шаповал М.* Міжнаціональне становище українського народу. – Прага, 1934. – 111 с.
- Шаповал Ю.* Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.
- Шевельов Ю. В.* Портрети українських мовознавців. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – 131 с.
- Шевчук Г.* Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 435 с.
- Школа на підйомі. Нариси пор школу / За заг. ред. Г. М. Боданського.* – Х.: Радянська школа, 1934. – 170 с.
- Шпорлюк Р.* Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г. Касьянов (пер. з англ., передм.). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
- Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
- Ясницький Г.* Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.

Наукові статті

Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років) // Історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С. 90 – 96.

Бачинський Д. Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 144 – 154.

Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 – 1932 рр. // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 76 – 79.

Віднянський С. В. Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя // XII з'їзд славістів. Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998. – С. 40 – 72.

Гамрецький Ю. М. Интеллигенция и революция на Украине // Интеллигенция и революция. XX век. – М., 1985.

Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20 – 30-х рр. // Україна вчора і нині. – К., 1993. – С. 78 – 88.

Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 251 – 278.

Костик Є. Діяльність кооперативно-приватних видавництв в умовах радянської цензури 1920рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 11. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 276 – 277.

Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 66 – 80.

Кульчицький С. Національна політика більшовиків під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 3 – 57.

Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 206 – 216.

Невінчана І. Відображення українського ренесансу в період становлення тоталітаризму в Україні у шкільних підручниках // Вісник Київського славістичного університету. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 277 – 287.

Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 2. – С. 184 – 191.

Невінчана І. Проблема неписьменності українського народу в контексті загальноєвропейських процесів націотворення (20-і роки) ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – К.: ФПУ, 2005. – № 5. – С. 166 – 171.

Невінчана І. Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920 – 1930-х роках // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 107 – 111.

Осташко Т. С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской власти // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб. науч. трудов / Отв. ред. Кондуфор Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 249 – 279.

Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 68 – 74.

Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 477 – 498.

Шановал Ю. Політичний терор в Україні у 30 – 50-і роки. Стан і перспективи дослідження // Етнополітологія в Україні: Становлення: що далі. – К., 2002. – С. 205.

Шпорлюк Р. Етнос і соціум. Вступ // Мала енциклопедія етнології. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 15 – 20.

Дисертації та автореферати

Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2001. – 20 с.

Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.

Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922 -ті – початок 1930-х рр.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут історії України – К., 2004. – 20 с.

Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.

Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна – Х., 2001. – 39 с.

Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України – К., 1992. – 239 с.

Невінчана І. О. Освітня діяльність української інтелігенції в контексті загальноєвропейських процесів націотворення у 1921– 1934 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова – К., 2006. – 19 с.

Очеретянюк В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр.

XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. ун-т – Х., 1999. – 19 с.

Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2003. – 15 с.

Філоретова Л. М. Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 – на початку 1917 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2003. – 16 с.

Іменний покажчик

Александров А. 113
Александровський Г. 94
Алишкевич А. 23
Алчевська Х. 104
Андерсон Б. 6, 119
Антонович Д. 29
Арнаутов О. 125
Астряб О. 101, 109

Барвінський О. 85
Бауер О. 48
Бачинський Д. 6
Безотосний О. 6
Биковський Л. 29
Біднов В. 29
Білецький Л. 11, 90, 91, 94, 104, 107
Білоусенко О. 88, 90, 95, 97, 101,
120, 124
Боберський 31
Бойків І. 112
Борисов В. 6
Бубнов А. 131
Булахівський Л. 104
Бутвинов В. 104
Бухарін М. 107

Васильченко С. 78
Ващенко Г. 60, 63
Верещагін 121
Винниченко В. 78, 79, 105
Вирів Є. 29
Вишня О. 79
Вовк Л. 6, 69, 76
Волинський П. 114
Волобуєв М. 72
Воронець А. 90, 120
Вороний М. 107
Ворошилов К. 114
Вражливий В. 79

Гелнер Е. 6, 45, 47, 48
Ганцов В. 104
Гатцук М. 86

Гермайзе Й. 38, 40, 101
Гібнер 8
Глібов Л. 104, 107
Головацький Я. 85
Головко А. 79
Гололобов В. 6
Голоскевич Г. 104
Голубенко М. 109, 124
Горін П. 108
Горький М. 78, 107
Грабовський П. 104
Граве 121
Гребенецький О. 38
Григор'єв-Наш Н. 32, 94, 95
Гринько Г. 25
Грицак Є. 21
Грицак Я. 7, 11
Грінченко Б. 33, 47, 87, 88, 90, 90, 95,
97, 98, 107, 120, 124
Грінченко М. 38, 90
Грушевський М. 10, 14, 30, 94-96,
122
Гунський М. 104
Гунський Н. 91
Даниленко В. 6
Дашкевич Я. 51
Дем'яновський М. 101
Деркач І. 86
Джек Лондон 79
Добрянський А. 85
Дога В. 40, 94, 101, 106, 109, 110
Дорошкевич О. 40, 90, 91, 96, 104,
108, 124
Дорошенко Д. 31
Досвітній О. 79
Дурдуківський В. 32, 37, 39, 40, 59,
60, 94, 101, 135, 136

Едвард А. 14
Енгельс Ф. 80

Єфремов С. 33, 38, 40, 60, 89, 91, 96,
104, 105, 107, 125, 136

Жук М. 94

Заліський 121
Залозний П. 90
Зальборн А. 14
Затонський В. 27, 33, 72, 80, 116,
130, 131, 135, 136
Зеров. М. 38
Зубрицький В. 23

Іваниця Г. 40, 90, 101, 104, 105, 109,
110
Іванівський 27
Івченко М. 79
Ільчук І. 25
Ірчан М. 105

Йогансен М. 104, 105

Калюжний Н. 104
Карвовський П. 102
Карпенко Н. 124
Касьяненко Є. 104
Касьянов Г. 6, 25, 42
Келерман 79
Керженцев 78
Кершенштайнер Г. 32
Кириченко С. 104
Кисленко М. 102
Ківшар Т. 6, 96
Кістяківський В. 102, 109
Клименко П. 32
Коваленко Г. 95
Коваленко П. 103
Ковальський В. 85
Колеса О. 29
Коляструк О. 100
Кониський О. 86-87
Копиленко О. 79
Кордуба М. 120
Корчак-Чепурківський О. 39, 101
Коряк В. 104
Косіор С. 80, 115
Коцюба Г. 79
Коцюбинський М. 78, 79, 107
Красицький Ф. 94
Кривоший І. 101

Крилов І. 112
Кримський А. 104
Крип'якевич І. 91, 95
Кротевич Є. 112
Крушельницький А. 23, 91, 92, 107
Кузьменко М. 96
Куйбишев В. 80
Куліш П. 85, 86, 107
Курило В. 6
Курило Д. 93
Курило О. 93, 97, 104, 120, 124
Кушніренко А. 99

Лансон 32
Левицький В. 32
Левицький М. 25, 92
Ленін В. 60, 78, 102, 103, 106, 107,
113, 114
Лепкий Б. 92
Липинський В. 6
Лисяк-Рудницький І. 10
Личаківський К. 86
Лібер Ю. 73
Ліснявська Л. 101
Ліст Ф. 8
Лотоцький О. 88, 94
Лубенець Н. 94, 95, 101, 124
Лубенець Т. 87, 90, 101, 124
Луначарський А. 107
Любарський М. 124
Любченко П. 25

Мандрик Я. 6
Мануїльський Д. 80
Маркс К. 80
Марочко В. 6
Марченко Н. 25
Масарик Т. 16
Менсбрідж А. 15, 16
Микитеєв Г. 14
Молотов В. 80
Мороз Д. 86
Музиченко О. 90

Наріжний С. 29

Нейгербауер Т. 14
Ніковський А. 38
Норець Т. 84

Огієнко І. 92, 94
Озерський Ю. 25, 80, 131
Олесь О. 104, 105, 107
Оренштайн Я. 122
Очеретянко В. 6

Павленко 79
Панч П. 79
Парадинський О. 107
Партицький О. 86
Пачовський В. 23
Петренко А. 25
Петровський Г. 17, 73, 80
Петрушевський П. 92
Пилипенко С. 79, 104
Підгаєцький В. 33, 101
Плевако М. 124
Поліщук В. 105
Поліщук М. 79
Полонська-Василенко Н. 110
Полуботко О. 101
Попов О. 20, 78, 104
Попович О. 92
Постернак С. 10, 32
Постишев П. 80, 116
Потебня О. 87, 94, 105
Пушкін О. 116

Радченко А. 76
Раковський Х. 31
Ревуцький В. 62
Ревуцький Л. 38
Риков 102
Річицький А. 104
Романчук Ю. 86
Руданський С. 104, 107
Рудницький С. 10, 92, 120
Русова С. 11, 29, 32, 33, 89, 90, 93, 94
Ряппо Я. 106, 125

Садовський В. 29

Свенціцький І. 92
Секунда Т. 104
Семко С. 25
Семчишин М. 103
Сенченко І. 79
Серафимович О. 78
Синявський О. 104, 107, 109, 124
Ситніков О. 6
Сінклер 73
Сірополко С. 28, 29, 31, 61, 64, 88, 106, 113, 135, 136
Сковорода О. 99
Скоропадський П. 93
Скрипник О. 41, 104, 113, 129, 130, 135, 136
Смаль-Стоцький Р. 115
Сміт Е. 6, 45, 48, 49, 69
Соколянський І. 104
Солодуб П. 104
Софокл 47
Сталін Й. 21, 36, 78, 114, 116, 135
Старицька В. 94
Старицький М. 94, 107
Стеценко К. 32
Стешенко І. 90
Стешенко О. 94, 97, 101, 109, 124
Стропін О. 86
Судомора О. 94
Сулима М. 104, 107, 109, 124, 126
Сумцов М. 91
Супрун 121

Темченко 79
Тесленко А. 79
Тимченко Є. 90, 93, 104, 105
Тисаревський С. 32
Титаренко С. 90, 94, 123
Тищенко Ю. 29, 122
Трохименко М. 112
Троцький Л. 105, 107
Труба І. 95

Удод О. 6
Ушаков С. 113

Франко І. 75, 78, 79, 81, 104, 107

Хвиля А. 25, 132

Хвильовий М. 33, 79, 104, 105, 107

Холодний П. 38, 47, 90, 94

Хоткевич Г. 95

Христенко 109

Хутірний Т. 87

Чавдаров С. 114

Чалий С. 31

Чепіга Я. 32, 40, 89, 90, 94, 97, 99,
101, 105, 107, 109, 120, 121, 123, 124,
126

Чередниченко В. 32

Черкасенко С. 89, 90, 99, 120

Чернявський М. 104

Чижевський Д. 29

Чубар В. 64, 102

Чумак В. 105

Чупринка Г. 104

Шаповал М. 11, 12, 18

Шаповал Ю. 6, 42

Шарельман Г. 32

Шарко 121

Шевельов Ю. 93

Шевченко Т. 34, 37, 57, 59, 60, 79,
85, 86, 94, 104, 105, 107, 122

Шевчук А. 112

Шейковський К. 86

Шекспір У. 47

Шелухін С. 11

Шерстюк Г. 89, 90

Шиллер В. 47

Шило К. 102

Шпорлюк Р. 7, 20, 38

Шумський О. 25, 36, 41, 104, 135,
136

Яворський М. 104, 108, 109, 124, 128

Яковлєв 78

Якубський Б. 105

Яловий М. 104

Ярошенко В. 79

* Деякі прізвища подано без ініціалів,
оскільки їх неможливо встановити